

I. RAAMATUKOGU ASUTAMINE

Paul I poolt 4. mail 1799. a. kinnitatud Tartu ülikooli statuudis, nn. «Plaanis», oli ülikooli tegevuse juhtimine pandud Liivi-, Eesti- ja Kuramaa aadli poolt valitud kuraatorite kolleegiumile ehk kuratooriumile.¹ Alludes senatile oli ülikool täielikus sõltuvuses kuratooriumist, kes majandas ülikooli, valis ja vallandas õppejõude, teostas kontrolli õppejõudude ja üliõpilaste tegevuse, käitumise ja meelsuse üle. Istungiteks kogunes kuratoorium kaks nädalat enne semestri lõppu. Kuratooriumi istungite vaheaegadel siirdusid tema funktsioonid tema enda poolt valitud asekuraatorile; kes talle antud instruksiooni alusel tegelikult juhtis ülikooli, kuna õppejõudude õigused kaasa rääkida ülikooli asjus olid enam kui piiratud.

Ülikooli juurde oli ette nähtud raamatukogu. Raamatukogu komplekteerimine kuulus kuratooriumi kompetentsi, kes oli kohustatud läbi vaatama õppejõudude ettepanekud raamatute soetamise kohta. Õppejõud ja üliõpilased võisid ülikooli «Plaani» § 28 põhjal vabalt kasutada raamatukogu, ent «vastavalt kuraatorite korraldustele»². Raamatukogu komplekteerimiseks polnud ette nähtud kindlat summat, kuid ülikooli eelarves oli raamatukogu, loodusloo ja teiste kabinetide ülalpidamiseks ning matemaatiliste ja astronoomiliste istrumentide hankimiseks ette nähtud 3000 rubla. Peale selle lubati uutel üliõpilastel teha raamatukogu kasuks ühekordseid sissemaksu.

Kui Tartu ülikooli kuraatorite kolleegium tuli suurendatud koosseisus 10. juulil (Petuhhovi järgi 12. juulil) 1800. a. Tartus kokku³, siis võttis ta juba esimeste istungite päevakorda küsimused, mis olid seotud raamatukogu asutamisega, sest tema liikmed said väga hästi aru, et selle ellukutsumisega ei tohi viivitada, sest ülikooli normaalse funktsioneerimise ainuliseks eeltingimuseks on korralik raamatukogu. Raamatukogu asutamise eeltöödega tuli rutata seda enam, et oli ette näha suuri raskusi õppetööks vajaliku kirjanduse hankimisel, sest ukaasiga 18. aprillist 1800. a. oli üldse keelatud kirjandustoodete sissevedu Venemaale, kohalikule raamatukaubandusele aga ei saadud panna kuigi suuri lootusi.

Baltimaade raamatukaubandus, mis varemgi maal valitsevate sotsiaalsete olude, kõrgema õppeasutuse puudumise ja raamatute kalliduse tõttu edenes visalt, oli tsensuuri sisseseadmisega sattunud haletsusväärseesse olukorda. Tänu tsensuuri survele, tsensoorite kartusele vastutuse ees ja sellest kartusest tingitud aeglusele raamatute tsenseerimisel oli juba enne 18. aprilli ukaasi avalda-

¹ План Дерптского университета. — Полное собрание законов, XXV, № 18953, lk. 629—638.

² Sealsamas, lk. 633: «... под распоряжением кураторов».

³ F. 402, nim. 12, sü. 1, l. (siin ja järgnevalt l.=leht) 1: kuratooriumi esimesest protokollist nähtub, et Tartusse koguneti küll 10. juulil, esimene koosolek peeti aga 12. juulil.

mist peaaegu täiesti lakanud raamatute juurdevool raamatukauplustesse. Nii oli omaaegne Baltimaade silmapaistvam raamatukaupleja ja kirjastaja Joh. Fr. Hartknoch (Herderi ja Kanti teoste kirjastaja) 1797. a. sunnitud otsima Peterburi tsensuurinõukogult kaitset Riia tsensuuri vastu. Hartknoch kirjutas tsensuurinõukogu esimehele⁴, et navigatsioon algusest kuni juuni lõpuni tema nimele saabunud 34 raamatupallist ja -kastist üle 25 000 rbl. väärtuses olevat tsensuur avanud 12. septembrini vaid 6 palli, milledest ta olevat kätte saanud 3 palli teadusliku sisuga raamatuid, kuna 3 palli olevat tsenseerimisel, 28 palli aga lebavat tolliametis. Ta palus suuremate kahjumite vältimiseks oma ärile kiirendada Riia tsensuuri asjaajamist. Nagu seda võis oodata, polnud tema taotlusel soovitud tulemusi. Hartknochi raamatulao tõelise seisust 1798. a. annab mõnesuguse ettekujutuse Joh. G. Rhode märkus tema teoses «Reisen durch einen Theil Russlands und Deutschlands in den Jahren 1797 und 1798»: «... külastasin tuntud Hartknochi raamatukauplust, mis sisaldab tohtu hulga makulatuuri ...»⁵ On võimalik, et Rhode, kelle lühikese aja jooksul polnud võimalik üksikasjaliselt tutvuda Hartknochi kauplusega, liialdab, kuid arvestades tolaaegseid olusid, võib arvata, et ta polnud siiski tõest kaugel.

Ka P. G. Bornwasseri, teise silmapaistvama Balti raamatukaupleja seisukord Tallinnas polnud parem Hartknochi omast. Kirjeldades Königsbergi raamatukaubanduse seisukorda, lausub eelmainitud Rhode, et seda «... kahjustavad tõsiselt Venemaal kehtivad karmid tsensuuriseadused. Hartung üksi müüas Tallinnas aastas üle mitme tuhande taalri väärtuses raamatuid».⁶ Ja J. Chr. Petri, kes muide üsna kiitvalt räägib Bornwasseri ärist, kaebab 1801. aastal raskuste üle, milledega on seotud raamatute hankimine Eestimaal, sest raamatukauplustes olevat saada vaid viletsaid romaane, näidendeid, luuletuskogusid, kooliraamatuid ja vaimulikku kirjandust.⁷

Kui Riia ja Tallinna raamatukauplejad polnud võimelised varustama ülikooli vajaliku kirjandusega, siis ei võinud selle varustajana ammugi arvesse tulla J. L. Gaugeri raamatukauplus Tartus.

Nõnda tuli kuratooriumil⁸ lahendada raskemaid ülesandeid, mis kunagi on antud lahendada ühele asutusele: ühelt poolt oli ta «Plaani» põhjal kohustatud asutama raamatukogu, teiselt poolt keelas seadus vajalike raamatute sisseveo välismaalt, koha-

⁴ Репинский. — Русская старина, XIV, lk. 455.

⁵ Rhode, Reisen, lk. 13.

⁶ Sealsamas.

* ⁷ Petri. — Allgemeiner litterarischer Anzeiger, 1801, nr. 113—115, eriti vj. 1070 ja 1074.

* ⁸ Siin ja järgnevalt on kasutatud andmeid ENSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (RAKA) säilitatavaist toimikuist: kuratooriumi protokolliraamatuid: 1800.—1801. a. (f. 402, nim. 12, sü. 1) ja 1802. a. (f. 402, nim. 12, sü. 2).

likes raamatukauplustes need aga puudusid. Kusagilt polnud saada isegi õpperaamatuid. Niisuguses olukorras ei jäänud kuratooriumile muud üle, kui pöörduda ülikooli «Plaani» § 41 alusel senati poole, kellele ülikool vahetult allus, palvega nõutada talle keisrilt luba õppetöök vajaliku kirjanduse ostmiseks välismaalt.

Raamatutrükkija M. G. Grenziuse palve otsustamine, nime-tada teda ülikooli raamatukauplejaks ja -trükkijaks, lükati 27. juulil määramata ajani edasi⁹, sest polnud ette näha, et taotleja oleks suutnud soetada endale ilma kuratooriumi toetuseta niivõrd suure ja täieliku raamatulao, mis oleks rahuldanud kõiki ülikooli nõudeid ja vajadusi. Arvatavasti lootis Grenzius kuratooriumi eestkostel saada õiguse raamatute sisseveoks ülikoolile ning niivõisi saavutada endale erandlikke eesõigusi raamatukaubanduse alal.

Kuid kuratooriumil polnud tol hetkel mingisugust mõtet siduda end mõne kohaliku raamatukauplejaga. Et vältida asjatut ajakao-tust, otsustas ta esialgu ise korraldada ülikooli varustamist kir-jandusega ning taotleda senatilt konkreetseid võimalusi selle otsuse teostamiseks. Vastava palve koostas kuraator K. O. v. Transehe. Selles palves, mis on dateeritud 29. juuliga 1800. a., motiveerib Transehe kuratooriumi taotlust järgmiselt: «... õppe-töök vajab ülikool hulga teaduslikke raamatuid, sest iga õppe-jõud kasutab oma teaduse alal erilist õpperaamatut, millest iga üliõpilane peab omama eksemplari käsiraamatuna, et suulistele ettekannetele ette valmistada ja neid korrata. Et aga kohalikes raamatukauplustes, mis raamatutagavarade soetamisel pole arves-tanud ülikooli vajadusi, ülikoolile tarvilikud raamatud puuduvad kas täiesti või on esindatud mitteküllaldase arvu eksemplaridega, ... siis loeb ülikooli komisjon oma kohuseks alandlikult paluda kõrge valitseva senati kaasabi selleks, et tema keiserliku majes-teedi armulikkus lubaks ülikoolile ja õppejõududele säärase tea-duslike raamatute sisseveo, mis ei sisalda midagi seadusevas-tast...»¹⁰

Kuratoorium oli niivõrd kindel oma palve rahuldamises, et kui 27. juulil otsustati¹¹ läkitada kuraator K. O. v. Transehe Saksamaale tutvuma sealsete ülikoolide korraldusega ning sobi-tama isiklikke tutvusi nimekamate saksa teaduse esindajatega, et nende hulgast leida isikuid, kes oleksid nõus asuma tööle Tartu ülikooli juurde, tehti talle muuseas erivolitusega ülesan-deks osta ka «raamatukogu asutamiseks hädavajalikumad raa-matud eri keeltes, kusjuures tuleks osta esijoones klassikalisi tea-duslikke töid, eriti filoloogia alalt»¹². Kõigi ootuste vastu keiser keeldus andmast Transehele sõiduluba välismaale.

⁹ F. 402, nim. 12, sü. 1, l. 22.

¹⁰ F. 402, nim. 12, sü. 3, l. 4 jj.

¹¹ F. 402, nim. 12, sü. 1, l. 22.

¹² F. 402, nim. 12, sü. 3, l. 7.

Muide, sõit oli niikuinii kaotanud mõtte uue korralduse tõttu, millega kuratooriumile kirjutati ette täita kõik õppekohad sise- maal leiduvate õpetlastega.

Kuid kuratooriumi palve raamatute sisseveo suhtes siiski rahuldati, olgugi tingimisi. Vastus kuratooriumi palvele saabus 21. augustil 1800. a. Liivi- ja Eestimaa kindralkuberneri L. v. Nagelli kaudu, kelle nimele 10. augustil oli antud vastav senati ukaas.¹³ Ukaasiga tehti kuratooriumile ülesandeks koostada kõigi vajalike raamatute nimestik ja saata senatile läbivaatamiseks. Raamatute ost võis siis toimuda juba senati poolt heakskiidetud nimestiku alusel. Seega seati raamatute sissevedu ülikoolile senati eeltsensuuri alla. Säärase lahenduse vastu ei võinud kuratooriumil midagi olla, sest senati eeltsensuuril oli see paremus, et ta vabastas ülikooli üldisest tsensuurist. Senatilt aga võis loota suuremat vastutulekut ülikooli elulistele huvidele kui tsensooritelt.

Seega oli ületatud esimene ja suurim raskus, mis ähvardas asutatavat ülikooli jätta ilma nii vajalikust asutusest, nagu seda oli raamatukogu. See saavutus on seda tähelepanuväärsem, et veel sama aasta 10. juunil lükkas keiser kategooriliselt tagasi teaduste akadeemia presidendi H. L. Nicolai palve lubada lasta üle piiri Venemaale saadetis raamatuid, mille Gotha lähedal asuva Seebergi astronoomilise observatooriumi direktor oli saanud edasitoimetamiseks akadeemiale.¹⁴

Nimestiku esitamist käesoleval momendil pidas kuratoorium siiski enneaegseks. Pealegi puudusid tal selle koostamiseks bibliograafilised vahendid ning ei piisanud ka ajast. Ja lõppeks oli see õppejõudude asi. Viimased aga olid isegi veel valimata. Sellepärast otsustati paluda senatilt ajapikendust nimestiku esitamiseks kuni õppejõudude ametisse määramiseni, sest nemad üksi võivad otsustada, missugused raamatud on otstarbekohasemad üliõpilastele õppimiseks ja nende eneste teadmiste laiendamiseks.¹⁵

24. juuli 1800. a. istungil algatas Transehe sundeksemplari küsimuse. Ta tegi ettepaneku nõutada valitsuselt õigus tasuta saada kõigi Venemaa raamatutrükkijate poolt kirjastatavaist trükiseist Tartu ülikoolile üks eksemplar.¹⁶ Mingisugustel kaalutlustel lükati ettepaneku otsustamine järgmiseks koosolekuks. On teadmata, kas see ununes või loobus Transehe sellest mingil põhjusel, kuid seda küsimust kuratooriumi istungil enam ei puudutatud.

Samal ajal kui toimus kirjavahetus kuratooriumi ja senati vahel, oli raamatukogule tegelikult juba pandud alus. Selleks sai

¹³ F. 402, nim. 12, sü. 1, l. 35.

¹⁴ Веселовский. — Русская старина, т. 94, lk. 244 jj.

¹⁵ F. 402, nim. 12, sü. 3, l. 15.

¹⁶ F. 402, nim. 12, sü. 1, l. 17.

krahvinna Maria Aurora Lestocq'i annetus ülikoolile. Annetaja M. A. Lestocq sündis Liivimaal Magnus Gustav v. Mengdeni tütre-
rena. Ta sai samasuguse kasvatuse nagu tollal tavaliselt kõik
Balti mõisnike tütreid, kellele juba hällis oli ette määratud abi-
luda jõuka aadlikuga, et siis perenaisena majandada selle mõi-
sais.¹⁷ Ent Mengdeni tütarde saatus osutus ebatavaliseks. Kui
keisrinna Anna 1736. a. otsustas kutsuda oma õukonda mõned
Liivimaa aadlineid, siis sattusid Mengdenite perekonna sõbra.
kõikvõimsa keisrinna soosiku Bironi mõjutusel valitute hulka
Maria Aurora kolm vanemat õde. Hiljem kutsuti õukonda ka noo-
rem õde Maria Aurora.¹⁸ Siin abiellus ta 1747. a. keisrinna Jeliza-
veta ihuarsti Johann Hermann Lestocq'iga, kes oli osa võtnud
riigipöörde ettevalmistamisest ja teostamisest Jelizaveta kasuks.
Lestocq'i langemise järel vangistati ka ta naine, kuid vabastati
kolme aasta pärast. Nüüd järgnes ta vabatahtlikult oma mehele,
kes oli Uglitsist saadetud asumisele Veliki Ustjugi. Siin elas ta
kuni 1761. a., millal Peeter III amnesteeris Lestocq'i, ennistas
õigustes ja andis talle tagasi säilinud varandused. Katariina II
määras talle pensiooni ning andis Liivimaal eluaegseks kasutami-
seks 30 adramaad. Pärast J. H. Lestocq'i surma 1767. a. andis
keisrinna tema lesele veel eluajaks mõisaid 1184 pärisorjaga
Valgevenemaa kubermangudes. Seal olevat ta elanud veel 1811. a.
Tundes suurt huvi taasasutatava ülikooli vastu, avaldas krahvinna
Lestocq Liivimaa rüütelkonna esindaja kaudu kuratooriumis juba
enne selle kokkutulekut soovi toetada uut asutust kirjanduse anne-
tamisega.

Annetus koosnes 378 köitest, mis kõik pärinesid krahvinna
isiklikust raamatukogust, nagu näitab nende raamatumärk —
tiitellehele templiga vajutatud initsiaalid GML krahvikrooni all —
ja raamatute trükiandmed. Tema mehe raamatukogust pole siin
ühtegi eksemplari.

Krahvinna Lestocq'i annetus sisaldas ajaloolisi, maateadus-
likke, ilukirjanduslikke, filosoofilisi ja vaimuliku sisuga teoseid.
Kõige väärtuslikuma osa sellest moodustavad A. W. Hupeli ja
A. F. Büschingi teosed. Ei puudunud ka mitmed tollal keelatud
raamatud, nagu näiteks Voltaire'i teosed, Prudhomme'i
«Geschichte der Vergehungen der französischen Königinnen»
(1792) ja Trencki «Merkwürdige Lebensgeschichte» (1787).

Kõik raamatud on köidetud helepruuni vasikanahka. Köide
ise on lihtne, kaas ilustusteta, seljal on kullaga pressitud orna-
ment prantsuse stiilis.

Raamatud paigutati nende Tartu saabumisel kastides sekretär
Schultzi majja, mis 20. juulil oli üüritud ülikoolile ja kus kura-

*¹⁷ Записки Манштейна. — Русская старина, т. XIV, приложение, lk. 212 jj.

*¹⁸ Хмыров. — Отечественные записки, 1866, т. 166, lk. 705—726.

tooriumgi pidas oma istungeid. Selle maja alumise korruse ruumidesse kavatsetigi mahutada ülikooli raamatukogu.¹⁹

17. juulil saabus kuratooriumile hilisemalt Tartu ülikooli eesti keele lektorilt F. D. Lenzilt ettepanek osta ta isa, 1798. a. surnud Liivimaa kindral-superintendendi Chr. D. Lenzi raamatukogu.

Kadunud kindral-superintendent, olgugi et tal oli olnud hea sissetulek, suri vaesena. Oma seitsmele lapsele pärandas ta vaid suure, 4465-kõiteline raamatukogu. Et keegi pärijaist ei avaldanud soovi jätta raamatukogu endale, siis otsustati see müüa ja saadud raha jagada omavahel. Ent otsuse teostamine polnud hõlpus ülesanne, sest Baltimaade tavaliselt rahvalagedail raamatuoksjoneil müütati raamatuid naeruväärt odavalt, mõnikord isegi virnakaupa, nagu tõendab Petri.²⁰ Eriti raske oli leida ostjat raamatukogule, mis koosnes peamiselt teoloogilisest kirjandusest. Pealegi ei tahtnud ta lapsed pieteeditundest isa mälestuse vastu tükeldata raamatukogu, mida see oli kogunud suure hoole ja armastusega 60 aasta vältel.

Et tollal Tartu ülikooli asutamise mõte oli teoks saamas, siis pöördus vanim pärijaist, F. D. Lenz, kui *pater familias* Paul I poole palvega osta raamatukogu asutatavale ülikoolile. Paul I andis Lenzi palve senati ülemprokurör P. Lopuhhinile käsuga palujalt järele pärida, missuguse lõpliku hinnaga see oleks nõus raamatukogu müüma. Ühtlasi käskis ta nõuda raamatute üksikasjalist nimestikku. Viimase nõude täitmine osutus Lenzile raskeks, sest raamatukogul puudus kataloog. Et raamatukogu asus Riias, siis tuli kohapeal leida isik, kes oleks tulnud toime küllalt suure raamatukogu kataloogimise ja hindamisega. Selle töö võttis enda peale tuntud balti-saksa kirjamees ja kultuuritegelane K. G. Sonntag, kes võrdlemisi lühikese aja jooksul koostas nõutava kataloogi, mis valmis juba 1799. a. suvel. Raamatute hindamisel kasutas Sonntag Chr. D. Lenzi märkmeid ja Hartungi raamatukaupluse nimestikke. Osa raamatuist laskis ta hinnata kohalikel õpetlastel. Sonntagi poolt koostatud kataloog²¹, mis on säilinud TRÜ Teadusliku Raamatukogu käsikirjade osakonnas, moodustab 592-leheküljelise kõite oktaavkaustas. On näha, et kiire töö on tunduvalt kahjustanud selle andmete täpsust.

Kataloogist selgub, et raamatukogus oli vaimuliku sisuga raamatuid 3076 ja ilmaliku sisuga 1389 köidet; viimaseist kirjandusloolisi 157, ajaloolisi 365, maateaduslikke 60, keeleteaduslikke 157, peale selle ilukirjandus ja varia 191 köidet. Valdava osa moodustasid 17. ja 18. saj. trükised. Inkunaableid oli üks, nimelt S. Hieronymus, Epistolae, Nurnbergae, Koberger 1495 (hinnatud

¹⁹ See maja (Mitšurini tn. 30) kuulus hiljem Liphartidele; 1940-ndatel aastatel asetses seal TRÜ Ajaloo-Keeleteaduskonna õppekorpus; praegu kasutatakse maja Eesti Põllumajanduse Akadeemia õppekorpusena.

²⁰ Petri. — Allgemeiner litterarischer Anzeiger, 1801, nr. 115, vg. 1094.

²¹ UR 345.

5 rbl.), 16. saj. trükiseid 47. Haruldustest paistavad silma: Des. Erasmus Roterodamus, *Epistolae familiares*, Basileae 1538; Arnobius, *Disputationum adversus gentes libri VIII*, Basileae 1546; J. Sleidanus, *De Statu religionis et reipublicae Carolo V ... commentarii*, Argentorati 1556; *Epistolae clarorum virorum à Joanne Michaele Bruto*, Lugduni 1561; Flacius Illyricus, *Catalogus testium veritatis, qui ante nostram aetatem pontifici Romano atque popismi erroribus reclamarunt*, Argentinae 1562; Ph. Melanthon, *Epistolae selectiores*, Vitebergae 1565; *Biblia dat ys: de gantze Hillige Schrifft düdesch* M. Luther, Magdeborch 1578; *Papae Sixti V Declaratio contra Henricum Borbonium*, Romae 1585; (Hottomann), *Brutum fulmen Papae Sixti V. adversus Henricum S. regem Navarre, s. I.* 1588; M. Chemnitius, *Examen Concilii Tridentini*, Francofurti ad M. 1590; J. Stuck, *Sacrorum sacrificiorum[ue] gentilium brevis et accurata Descriptio*, Tiguri 1598; J. Milton, *Defensio pro populo anglicano*, Londini 1651; Fr. Bacon de Verulamio, *Sylva sylvarum, sive hist[oria] naturalis*, Amstelodami, ex Officina Elzeviriana 1661; *Histoire de Pierre III, à Londres* 1774.

Eestikeelseist trükiseist leiame ainult ühe: E. Gutsleffi redigeeritud ja avaldatud A. Thor Helle, *Kurtzgefasste Anweisung zur ehstnischen Sprache*, Halle 1732, lätikeelseid aga 7: H. Adolphi, *Erster Versuch einer kurtz-verfasseten Anleitung zur lettischen Sprache*, Mitau 1685; *Ta swehta Behrnu-Mahziba kalpa Luterus*, Riga 1732; J. Lange, *Ta Atsihschana tahs Pateesibas us Deevabihjaschanu no ta masa Lutherus Katgemista teem Latweeseem eerahdita*, Riga 1773; sama autori «Vollständiges deutsch-lettisches und lettisch-deutsches Lexicon», Mitau 1777; G. F. Stender, *Lettisches Lexikon*, Mitau (1789—1791); *Labbu sinnu un padohmu Grahmata, Widsemneekeem par labbu istaisitu*, Riga 1791; C. J. Grass, *Zelsch us to muhschigu Labbumu un Labklahschanu ...* Riga 1793. Baltimaid ja nende ajalugu käsitlev kirjandus on esindatud säärase suure raamatukogu kohta üllatavalt puudulikult: Chr. Kelch, *Liefländische historia*, Rudolphstadt 1695; *Lieffländische Landes-Ordnungen*, Riga 1707; *Das schwedische Land- und Stadt-Recht*, Frankfurt—Leipzig 1709; O. Hermelin, *De origine livonorum disquisitio*, Lipsiae 1717; J. G. Arndt, *Liefländische Chronik*, Halle 1747; A. W. Hupel, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*, Riga 1774—1782; sama autori «An das Lief- und Ehstländische Publikum», (Riga) 1772; sama autori «Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft», Riga 1789 ja «Nordische Miscellaneen», Riga 1781—1791 ning «Neue Nordische Miscellaneen», Riga 1792—1797; G. Bergmann, *Geschichte von Livland*, Leipzig 1776; F. K. Gadebusch, *Livländische Bibliothek*, Riga 1777; sama autori «*Liefländische Jahrbücher*», Riga 1780—1783; P. F. Kör-

ber, Patriotische Gedanken und Vorschläge über die Cultur der Naturgeschichte in Ehstland, Reval 1783; H. J. Jan-na u, Geschichte der Sklaverey und Character der Bauern in Lief- und Ehstland, s. 1. 1786; F. Eckardt, Inhalt der in der Rigischen Statthalterschaft emanirten gedruckten Patente v. 1710 bis Ende 1788, Riga (1789); sama autori «Topographische Uebersicht der Rigischen Statthalterschaft», Riga 1792; K. G. Sonntag, Monats-schrift zur Kenntniss der Geschichte und Geographie des Russi-schen Reichs, Riga 1791. See ongi peaaegu kõik, kui mitte arves-tada paari köidet vanemaia trükiseid, millede kohta kataloogis puuduvad lähemad andmed. Põltsamaa trükiseist leiame ühe, nimelt «Lesebuch für Ehst- und Liefland» (1787). Rikkalikult on esindatud aga saksa ajakirjad, millede arv tõuseb 104-le. Võrdle-misi rohkesti leidub ka väitekirju.

Nimestiku valmides saatis F. D. Lenz selle Peterburi. Ent vahe-peal oli juba avaldatud ülikooli «Plaan», mille alusel ülikooli organiseerimine oli pandud rüütelkondade poolt moodustatud kura-tooriumi peale. Uus kindralprokurör A. Beklešov keeldus nimes-tikku esitamast keisrile. Seda Lenzile tagastades tähendas Bekle-šov saatekirjas, et tal puuduvat alus selle esitamiseks keisrile, sest polevat teada ülikooli juhtkonna seisukoht selles asjas, ning soo-vitas pöörduda vahetult ülikooli poole.

Lenz toimiski selle nõuande kohaselt, niipea kui kuratoorium tuli Tartus kokku. Ta palus kuratooriumi osta temalt raamatukogu, mille väärtust hindas 5500 Alb. taalrile (12000 rbl.), ainult 2000 taalri ehk 4400 rbl. eest.²²

Kuid kuratoorium, vaatamata tungivale vajadusele kirjanduse järele, asus nii suure erialase raamatukogu ostmise asjus, mille tõelise väärtuse hindamiseks ta ei pidanud end küllalt kompetent-seks, siiski äraootavale seisukohale ning lükkas küsimuse lõpliku otsustamise edasi ajani, mil usuteaduskond võrmiliselt algab tege-vust, et siis toimida vastavalt selle õppejõudude arvamustele.

Kuigi kuratoorium Lenzi raamatukogu omandamise küsimuse jättis vastava teaduskonna otsustada, ei tähendanud see sugugi põhimõttelist loobumist eraraamatukogude ostmisest, kui neid võis omandada soodsail tingimustel. Säärane seisukoht oli õige, sest uute avalike raamatukogude asutamisel pakub eraraamatukogude omandamine häid võimalusi vanade ja haruldaste trükiste hankimi-seks. Ent hinnata tuleb ka kuratooriumi ettevaatlikkust ostude soo-ritamisel neil juhtudel, kui ta liikmed polnud veendunud müüda-vate raamatute vajalikkuses ülikoolile või kui nende hind oli liiga kõrge. Hiljem, kui ülikool hakkas funktsioneerima, ostis ülikool siiski Lenzi raamatukogu 1500 rbl. eest.²³

²² F. 402, nim. 12, sü. 1, l. 50.

²³ ÜTR KO korraldamisel olevas osas leiti toimik Lenzi raamatukogu kohta. (Uus šifr UR 76.) Ostu tingimused on ülikooli valitsus kinnitanud 19. juunil 1803. a. (sealsamas, l. 8).

1800. a. 13. oktoobril informeeris asekuraator Joh. Fr. Ungern-Sternberg kuratooriumi Loewenwolde raamatukogu müügile tulekust²⁴. Samas esitas ta kuratooriumile tutvumiseks ka selle nimesitiku. Et kuratoorium ostuga eriti ei rutanud, omandas selle 3800 rubla eest Kuramaa substituutkuraator O. v. Mirbach. Hiljem, 22. novembril, müüs viimane üle 1100-köitelise raamatukogu 3500 rbl. eest ülikoolile edasi. Seejuures jättis ta enesele kõik raamatukogus leiduvad ilukirjanduslikud teosed 300 rbl. väärtuses, milledest kuratoorium polnud eriti huvitatud. See oli esimeseks kuratooriumi ostuks ülikooli raamatukogule.

Kahjuks ei mainita kuratooriumi protokollides, kellele Loewenwolde suurearvulise perekonna liikmeist kuulus ülikoolile ostetud raamatukogu. Ent siiski pole kuigi raske küsimust selgitada kuratooriumi arveraamatute abil. Need näitavad, et Loewenwolde raamatukogu on toodud Ropka mõisast²⁵; Ropka mõis aga kuulus tol ajal Johann Gustav Loewenwoldele.

J. G. Loewenwolde ostis 18. juulil 1791. a. Ropka mõisa polkovnik Ivan v. Sieversilt, Katarina II kaastöölise krahv Jakob v. Sieversi vennapojalt, koos raamatukoguga, mille viimane oli kas täielikult või osaliselt saanud oma leltelt, nagu tõestab Prantsuse valgustusaja tuntud tähisteose „Diderot' ja d'Alembert'i toimetatud «Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers» provenientsi mäрге I köite sisekaanel: «See teos annetati tema keiserliku kõrguse keisrinna Katarina Teise poolt minu isale, krahv Jakob v. Sieversile. Kathrin v. Günzel, sünd. krahvinna Sievers.»²⁶

Tähendab, raamatukogust polnud eriti huvitatud ei Sievers ega Loewenwolde, ja viimane müüs ta ülikoolile.

See esimene ost ülikooli raamatukogule sisaldas 1137 köidet, mis on nimistatud süstemaatilises kataloogis, kus teadusalad olid jaotatud 12 rubriiki. Kogus olid kõige rikkalikumalt esindatud ajalugu ühes maateadusega, matemaatika, looduslugu, kunst ja kirjandus. Siin leidus raamatuid alates 16. sajandist, milledest rida on üsna väärtuslikke, nagu näit. Vergiliuse tööd 1566. a., F. Guicciardini «Itaalia ajalugu» 1569. a., Descartes'i, Blondeli tööd, Устав воинский, 1753; Артикул воинский, 1755; Экзерциции, приготовление к маршу, звания и должности полковых чинов, 1756.

Ostetud raamatukogu paigutati Lestõq'i oma juurde Schultzi majja. Raamatute asetamiseks telliti esialgu Tähtvere mõisa tiserilt Madiselt (Matis) 20 rbl. eest 2 kappi, mis said valmis detsembri esimesel poolel. Nendesse mahutati osa raamatukogu koostisest, mis 1800. a. lõpuks oli kasvanud 1515 köiteni.

²⁴ F. 402, nim. 12, sü. 1, l. 50.

²⁵ F. 402, nim. 4, sü. 22, l. 12.

²⁶ «C'est ouvrage fut donner par Sa Majesté Impériale, l'imperatrice Catharine Seconde à mon père le comte Jacques de Sievers, Cathrine de Gunzel, née comtesse Sievers.»

Loewenwolde raamatukogu ostmisele järgnes kuratooriumi nimele rida uusi pakkumisi. Nii pärrib prof. G. F. Parrot 19. novembri protokollil andmeil van der Weyde pärijate ülesandel kuratooriumilt järele, kas see vahest pole huvitatud samanimelise kindrali raamatukogu ostmisest, mis koosneb matemaatilisest ja sõjanduslikust kirjandusest; 25. novembri istungil arutatakse pastor Bergmanni, raamatukaupleja J. F. Hartknochi ja Riia raehärra J. S. Hollanderi ning Moskva aadlipansioni rektori J. M. Schadeni pärijate pakkumisi. Kuratooriumi liikmed tutvusid küll nende raamatukogude koostise ja müügitingimustega, kuid viivitasid ostmisega. 5. detsembril otsustati omandada vaid kindral Ungern-Sternbergi raamatukogu, kui selle müüja peaks rahulduma 3000 rublaga.²⁷

Ootamatult katkes aga kuratooriumi töö Tartus, mispärast tekkis ka ajutine seisak raamatukogu organiseerimisel.

Ei võrrelnud ülikooli raamatukogu sekretär Karl Petersen²⁸ põhjusega Tartu ülikooli virvatulega, mis kustudes siin, süttib uuesti teisel. Ülikooli sünd oli tõesti raske ja täis igasuguseid ootamatusi. Kolm linna — Tartu, Jelgava (Müitavi) ja Pärnu — pretendeerisid ülikoolilinna nimele.

Olgugi et senati otsus ülikooli asukoha valikul oli langenud Tartu kasuks ja Paul I selle kinnitanud, polnud need ringkonnad, kes pooldasid ülikooli avamist Jelgavas, lõplikult loobunud oma pretensioonidest ning valmistasid ettevaatlikult pinda oma soovide läbiviimiseks. Samal ajal kui kuratoorium Tartus hoogsalt arendas tegevust ülikooli peatseks avamiseks, pöördusid Kuramaa ja Pilteni rüütelkond ühiselt Paul I poole palvega määrata ülikooli asupaigaks Tartu asemel Jelgava. Oma taotluse põhjenduseks esitasid palujad üsna kaaluvaid argumente, mis pidid keisrit veenma ülikooli asutamise paremuses just Jelgavas. Neist olid eriti olulised elamistingimuste odavus Jelgavas ning seal juba tegutsev Gymnasium academicum oma hoonete, inventari, õppeabinõude kogude ja väärtusliku raamatukoguga. Pealegi töötas gümnaasiumi juures rida nimekaid õpetlasi, nagu M. F. Wattson, W. G. F. Beitler, J. G. Groschke jt., keda ülikool võis kasutada õppejõududena (sobivate õppejõudude leidmine oli kuratooriumile eriti raskesti lahendatav probleem). Jelgava gümnaasiumi muutmise ülikooliks oli seejuures kergesti teostatav.

Gymnasium academicum'i oli asutanud Kura hertsog Peter 8. juunil 1775. a.²⁹ Esialgu ta kavatses kutsuda ellu ülikooli nelja teaduskonnaga, kuid loobus sellest kavatsusest seejärel, kui selgus, et on vähe lootust selleks, et paavst, kellele kanoonilise õiguse põh-

²⁷ F. 402, nim. 12, sü. 1, l. 104.

²⁸ Petersen. Poetischer Nachlass, lk. 11:

«Von der Irrwisch-Universität
Die hier entsteht und dort vergeht.»

²⁹ D a n n e n b e r g, Geschichte des Gymnasiums zu Mitau, lk. VI.

jal kuulus loa andmise õigus uute ülikoolide asutamiseks katoliiklikes maades (Kuramaa hertsog allus katoliiklikule Poola kuningale), nõustuks protestantliku ülikooli avamisega Kuramaal. Kuid Jelgava gümnaasium erines tunduvalt samatuübilistest õppeasutustest. See oli midagi keskkooli ja ülikooli vahepealset. Andes oma kasvandikele ümara üldhariduse, valmistas ta neid ette ka praktiliste elukutsete vastu aladel, kus just ei nõutud täielikku akadeemilist haridust. Nii võisid siin omandada küllaldaselt teadmisi noored, kes kavatsesid astuda riigiteenistusse kas ohvitserina või ametnikuna. Siin olid ette nähtud muuseas ka kirikuõpetajate ettevalmistamise võimalused.³⁰

Kui Kuramaa 1795. a. liideti Venemaaga, jättis Katarina II gümnaasiumile kõik ta õigused. Keisrinna andis Kuramaa aadlile isegi lootusi, et gümnaasium kujundatakse ümber ülikooliks. Kuramaa kindralkuberner P. L. v. d. Pahlen oli volitatud selleks kohapeal astuma isegi tegelikke samme. Kuid kavatsus jäi teostamata Katarina II surma tõttu 1796. a.

Niisiis, kui eesti- ja liivimaalaste seisukohavõttu ülikooli asukoha valikul võisid mõjustada Tartu kasuks mälestused rootsiaegsest ülikoolist, siis innustasid kuramaalasi võitlema Jelgava pärast eelmise valitseja lubadused anda äsja riigi külge liidetud provintsile oma ülikool.

Kas mõjutasid Paul I kuramaalaste argumendid, et ta võttis ümberotsustamisele oma endise otsuse, või oli siin tegemist telgitaguse mõjustamisega, kuna Kuramaa aadli aktsiooni tõhusalt toetas krahv v. d. Pahlen, kes oli suutnud võita keisri poolehoidu ja usalduse, või oli see isevalitseja järjekordne kapriis, kuid Kuramaa aadli taotlus osutus menukaks ning ukaasiga 25. detsembrist 1800. a. määratigi ülikooli uueks asukohaks Jelgava, kus kuratooriumil kästi jätkata Tartus alustatud tegevust.

Ukaas ühes v. d. Pahleni kirjaga saabus Tartusse hetkel, mil kohapeal viibisid vaid üksikud kuratooriumi liikmed, kes juba 29. detsembri istungil võisid tutvuda selle sisuga.³¹

Ent kuratooriumil osutus võimatuks järsku lõpetada oma töö Tartus. Enne oli vaja tühistada sõlmitud lepingud, likvideerida soetatud vallasvara ja otsustada raamatukogu saatus. See kõik nõudis aega.

Kuratooriumi tegevuse lõpetamisel Tartus tõusis päevakorda küsimus, kuidas toimida raamatukoguga. Kas müüa see kohapeal või saata Jelgavasse? Lestocq'i raamatukogu kui annetuse suhtes oli selge, et see tuleb toimetada ülikooli uude asukohta, kuid Loewenwolde pärijailt ostetud raamatukogu üleviimise suhtes tekkisid kuratooriumi liikmeil mõningad kahtlused. Nimelt kardeti, et selle koostises võib leiduda suuremal arvul teoseid, mis juba on

³⁰ Sulzer, Einrichtung des in Mitau neugestifteten Gymnasii academici, lk. 3 jj. (eriti §§ 1 ja 3), 57 jj. (eriti §§ 1 ja 2).

³¹ F. 402, nim. 12, sü. 1, l. 118.

olemas Jelgava gümnaasiumi raamatukogus. Sellega ongi seletatav kuraator K. G. v. Baranoffi ettepanek 22. jaanuari 1801. a. istungil, Loewenwolde raamatukogu Tartus ära müüa.³² Seejuures tähendas Baranoff, et ta tundvat isikut, kes olevat nõus selle eest maksma 3550 rbl. Kuratoorium siiski loobus esialgu Loewenwolde raamatukogu müümisest. Otsustati Lestocqi raamatukogu saata Jelgavasse, Loewenwolde oma aga jätta seniks Tartu, kuni kuratoorium on Jelgavas tutvunud gümnaasiumi raamatukoguga. Majaomaniku Schultziga, kes oli kutsutud kuratooriumi koosolekule, lepiti kokku, et temalt üüritud maja jääb ülikooli kasutada kevadpühadeni. Selle tähtaja möödumisel lubas see paigutada raamatukogu, kui selleks peaks veel olema vajadust, oma maja teisel korrusel asuvasse ruumi.

Kuratoorium lõpetas tegevuse Tartus 24. jaanuaril 1801. a. ning asus Jelgavasse, kuhu ta saabus veebruari esimestel päevadel. Tartu jäi kuratooriumi usaldusmehena Baranoff, kes keeldus Jelgavasse minemast. Ta abiks määrati ülikooli abisekretär H. Frisch, kes lahkus ülikooli teenistusest selle üleviimise puhul Jelgavasse. Nende ülesandeks oli lõpetada kuratooriumi juhendite kohaselt kõik need asjad, mida viimane ei jõudnud ise kohapeal lahendada. Frisch võttis muuseas enese peale kohustuse hoolitseda endise Loewenwolde raamatukogu edasisaatmise eest Jelgavasse, kui kuratoorium peaks lõplikult loobuma selle müügist.

Kuratoorium, olles asunud Jelgavasse, nõudis gümnaasiumi nõukogult aruande esitamist õppeasutuse majandusliku seisundi, õppejõudude ja õpilaste kohta, et selle alusel koostada oma töökava. 9. veebruaril 1801. a.³³ vaadati üle gümnaasiumi hoone, observatooriumi, füüsika, loodusloo ning matemaatika kabinetide sisseseeded ja kogud ning tutvuti raamatukoguga.

Jelgava gümnaasiumi raamatukogu oli tol ajal Riia linna raamatukogu kõrval ainuke avalik raamatukogu Baltimail.³⁴ Selle raamatukogu aluseks oli Chr. A. Tottienilt ostetud raamatukogu. Seda täiendati Fr. W. v. Rasoni valikul ostudega Badenhaupti ja Chr. Fr. Germershauseni raamatukogudest. Samal ajal rikastus ta väärtusliku annetusega pastor Samuel A. Ruprecht'i raamatukogust. 1795. a. annetas Katarina II gümnaasiumi raamatukogule veel Jelgava vabamüürlaste 13 000-kõitelise raamatukogu.

Kuratoorium, olles tutvunud gümnaasiumi raamatukoguga, tegi raamatukoguhoidjale prof. Schwenknerile ülesandeks võrrelda ülikooli raamatukogu kataloogi gümnaasiumi raamatukogu omaga ning märkida esimeses kõik dubletid.³⁵ Gümnaasiumi raamatukogu puuduvad teosed kavatseti lasta saata Jelgava raamatukokku, dubletid aga müüa ja müügist saadud raha kasutada raamatu-

³² F. 402, nim. 12, sü. 1, l. 128 jj.

³³ F. 402, nim. 12, sü. 1, l. 138.

³⁴ Petri. — Allgemeiner litterarischer Anzeiger, 1801, nr. 115, vg. 1091.

³⁵ F. 402, nim. 12, sü. 1, l. 141.

kogu täiendamiseks. Schwenkneril kulus ülesande täitmiseks nädal aega. 20. veebruaril andis ta Loewenwolde raamatukogu kataloogi ühes dublettide nimestikuga kuratooriumile tagasi.³⁶ Osutus, et Loewenwolde raamatukogus polnud dublettide arv eriti suur. Otsustati teha Frischile korraldus, et ta Tartus müüks ära raamatukapid, milledesse oli paigutatud Loewenwolde raamatukogu, saadud raha eest soetaks tugevad kastid ja laseks nad vooderdada vildiga, et raamatud transpordi all ei kannataks, ning saadaks kogu raamatukogu Jelgavasse; juhu, kui raamatute transport halbade teeolude tõttu peaks osutama võimatuks, kästi need Schultzi majast üle viia parun Ungern-Sternbergi majja, mis oli veel ülikooli käes, sest selle eest oli üür pikemaks ajaks ette makstud.

Kuid Loewenwolde raamatukogu üleviimisest Jelgavasse ei tulnud midagi välja. Vaevalt et selles olid süüdi teoajad, sest need ei takistanud sugugi Lestocq'i raamatukogu transporti märtsi keskel Jelgavasse. Pigem võib oletada, et pakk-kastide valmistamine nõudis palju aega, mistõttu Frisch hilines raamatute teele saatmisega. Võimatu pole ka oletus, et Frischile üldse ei tehtudki korraldust kuratooriumi otsuse täitmiseks. Viimast oletust näib kinnitavat fakt, et kuratooriumi väljaläinud kirjade hulgas ei leidu ühtegi, mis oleks adresseeritud Frischi nimele Loewenwolde raamatukogu asjus. Ka hilisemais kuratooriumi protokollides ei mainita enam Loewenwolde raamatukogu, küll aga on neis mitmel korral juttu Lestocq'i omast.

Lestocq'i raamatukogu saabus Jelgavasse 18. märtsil ning asetati gümnaasiumi ruumidesse, sest gümnaasiumi ülevõtmine kuratooriumi poolt ülikoolile oli teostatud juba 14. märtsil. Ametlikult raamatuid siiski veel gümnaasiumi raamatukogule üle ei antud.

Et ülikooli avamisega taheti rutata — see pidi toimuma 29. juunil 1801. a. —, siis leidis kuratoorium, et enam ei tohi viivitada ka hädavajalike raamatute soetamisega. Esialgsed kavatsused ülikooli raamatukogu väljaarendamiseks olid üsna suurejoonelised. Nii kavatseti raamatukogu täiendamiseks ja õppeabinõude, nn. naturaaliate ja muude kogude ostmiseks assigneerida 20 000 Albertus-taalrit, olgugi et kuratooriumil puudusid reaalsed väljavaated nii suure summa leidmiseks.³⁷

Et raamatute ost välismaalt aga võis toimuda ainult senati poolt aktsepteeritud nimestiku alusel, siis tuli kiires korras asuda selle koostamisele.

13. märtsil peeti kuratooriumi ja ülikooli juurde kutsutud õppejõudude ühine koosolek,³⁸ kus arutati mitmesuguseid ülikooli ellu puutuvaid küsimusi. Gümnaasiumi õppejõududest võtsid sellest osa J. G. Groschke, W. G. F. Beitler, J. M. G. Beseke, K. W. Cruse, H. Chr. Liebau, J. G. Schwemschuh ja Chr. W. Schwenkner jt. ning

³⁶ F. 402, nim. 12. sü. 1, l. 153 jj.

³⁷ Sealsamas, l. 188 (1801. a. 10. märtsi protokoll).

³⁸ Sealsamas, l. 182 jj.

väljastpoolt kutsutud õppejõududest H. L. Böhlendorff ja G. Chr. v. d. Brincken. Sellel koosolekul tehti õppejõududele ülesandeks koostada ülikoolile vajalike raamatute nimestikud ja esitada need kuratooriumile.

16. märtsil saadeti ka teistele ülikooli teenistusse kutsutud õppejõududele, nimelt Ph. E. G. Arztile, G. F. Parrotile, G. F. Pöschmannile ja M. E. Styxile ringkirjaline kutse ilmuda aprilli jooksul Jelgavasse³⁹; ühtlasi paluti neid saata kuratooriumile nimestikud raamatute kohta, mida nad esmajoones vajavad õppetöös.

Esimesed õppejõudude poolt koostatud nimestikud saabusid kuratooriumile märtsi keskel. Need anti üldnimestiku koostamiseks üle kuraator Grotthussile, kes oli volitatud seda senatile edasi saatma. Selle üldnimestiku edasine saatus on teadmata. Ülikooli arhiivis ei leidu selle kohta mingisuguseid andmeid. On vähe usutav, et säärane üldse koostatigi. Kahjuks on kaotsi läinud isegi Jelgavas õppejõudude poolt esitatud raamatute nimestikud. Fakt aga on see, et nüüdki jäi nimestik senatile esitamata. Ja selleks polnud enam vajadustki, sest Aleksander I, kes pärast Paul I surma oli tõusnud troonile, kaotas 31. märtsil oma eelkäija poolt kehtima pandud raamatute sisseveo keelu.

Aleksander I troonile astumine lahendas lõplikult ka ülikooli asukoha küsimuse. Ukaasiga 12. aprillist 1801. a. määratakse ülikooli asukohaks uuesti Tartu.⁴⁰ Ja nii osutus, et peaaegu kõik senine kuratooriumi töö oli olnud asjata. Kuratoorium lõpetab oma tegevuse Jelgavas ja annab 30. mail 1801. a. gümnaasiumile tagasi nii raamatukogu kui ka muud ülevõetud varandused.⁴¹

Kuratooriumi Jelgavas viibimise ajal ei rikastunud ülikooli raamatukogu nimetamisväärsede uute soetustega. Et kõik ülikoolile vajalikud raamatud kavatseti osta vahetult välismaalt, siis hoiduti ettevaatlikult juhuslikest ostudest. Bergmanni, Hartknoch'i, Schadeni ja kindral parun Ungern-Sternbergi raamatukogude omandamine Jelgavas (ega hiljem Tartus) enam kõne alla ei tulnud. Need jäidki ülikoolile ostmata.⁴² Ülikool omandas küll hulga hiljem kirjanduslikke haruldusi Bergmanni raamatukogust, Schadeni raamatukogu omandas Moskva ülikool ning see hukkus Moskva põlemisel 1812. a. Uusi pakkumisi kuratooriumile tuli Jelgavas prof. F. W. Götze pärijailt ja prof. J. M. G. Besekelt. Prof. Beseke oli juba varem müünud ühe osa oma loodusteaduslikust raamatukogust gümnaasiumile. Seepärast oli kuratoorium

³⁹ F. 402, nim. 12, sü. 3, l. 49.

⁴⁰ F. 402, nim. 12, sü. 1, l. 195 (ette kantud kuratooriumi koosolekul 24. mail 1801. a.).

⁴¹ Sealsamas, l. 199 jj.

⁴² See väide on kindral Ungern-Sternbergi raamatukogu suhtes vahest siiski liiga kategooriline, sest on võimalik, et asekuuraator Ungern-Sternbergi poolt hiljem ostetud raamatukogu (vt. viide 47) on tervenisti või osaliselt kokkulangetav kindral Ungern-Sternbergi raamatukoguga.

põhimõtteliselt nõus omandama talt ülikoolile ka raamatukogu ülejäänud osa. Beseke raamatukogu kataloog anti gümnaasiumi raamatukoguhoidjale prof. Schwenknerile, et see märgiks kataloogis ära dubletid. Prof. Beseke aga, läbemata ära oodata kuratooriumi vormilist otsust, toimetas raamatud gümnaasiumi raamatukokku ning prof. Schwenkner võttis need vastu. Kui nüüd ülikool viidi tagasi Tartu, siis loobus kuratoorium Beseke raamatukogu ostmisest. Ülikoolile jäid omandamata nii prof. Götze raamatukogu, mille eest nõuti 400 Albertus-taalrit, kui ka kindral van der Weyde oma, mida selle müüjad teistkordselt pakkusid kuratooriumile.

Jelgavast lahkumise järel katkes kuratooriumi tegevus peaaegu terveks aastaks. Koosolekud algasid uuesti alles järgmise aasta algul, pärast seda kui 5. jaanuaril 1802 avaldati ukaas senatile, millega muudeti ja täiendati ülikooli 4. mai 1799. a. põhikirja, «Plaani» ning kästi «viivitamata asuda selle kasuliku asutuse tegelikule rajamisele».⁴³ See ukaas laiendas oluliselt ülikooli seniseid õigusi. Raamatukogu seisundist oli selles eriti tähtis punkt, mis vabastas ülikoolile välismaalt ostetavad raamatud, noodid ja muud trükised alluvusest tsensuuriasutustele, allutades need ülikooli enda tsensuurikomisjonile. Seega oli Tartu ülikoolile antud erandlik eesõigus, mille positiivne mõju Tartu ülikooli raamatukogu ülesehitamisel oli hindamatu väärtusega, sest kuigi seadus kategooriliselt nõudis, et ülikool on raamatute tsenseerimisel kohustatud kinni pidama kehtivaist tsensuurijuhiseist, võis viimane vaieldavail juhtudel neid vabalt tõlgitseda enda kasuks. Et ülikool hiljem raamatukogule kirjandust tellides just eriti rangelt ei pidanud kinni ametlikest tsensuurieskirjadest, nähtub tõsiasiast, et raamatukogu koostises leidub hulk trükitooteid märkega «keelatud».⁴⁴

Kuratoorium, kes nüüd koosnes vaid Eesti- ja Liivimaa rüütלקonna esindajaist, kuna Kuramaa aadel loobus ülikooli kulude kandmisest ja kutsus kuratooriumi koosseisust oma esindajad ära, avas seekord uuesti oma istungid Tartus 11. veebruaril 1802. a.⁴⁵ Algas kuratooriumi tegevuse rahulikum ja tulemusrikkam ajajärk, mis lõppes ülikooli piduliku avamisega 21.—22. aprillil.

Raamatukogu ellu see ajavahemik oodatud elevust ei toonud. Kuigi raamatute sisseveol välismaalt polnud vormiliselt enam takistusi, ei saanud kuratoorium nüüdki veel asuda raamatukogu kavakindlale organiseerimisele ja komplekteerimisele. Selle põhjuseks olid mitmed asjaolud. Kõigepealt puudusid ikka veel vajalike raamatute nimestikud. Jelgavas kogutud nimestikud ei tulnud arvesse, sest nende koostamisel peeti silmas gümnaasiumi raamatukogu lünkade täitmist ja need olid koostatud isikute poolt,

⁴³ Перемены в плане Дерптского университета. — Полное собрание законов, XXVII, № 20104, lk. 7.

⁴⁴ Vt. nende kohta allpool, lk. 76.

⁴⁵ F. 402, nim. 12, sü. 2, l. 4 jj.

kes enam ei seisnud ülikooli teenistuses. Kuratoorium aga püsis endiselt seisukohal, et kirjanduse valik tuleb jätta asjaomaste õppejõudude otsustada, nagu seda ette nägi ülikooli «Plaan». Teised põhjused, nagu kuratooriumi ülekoormatus tööga, raamatute sisseveo ja tsensuuri kohta kehtima pandud seaduste aeglane ellurakendamine, polnud vahest ka olulise tähtsusega.

Siiski oli raamatukogu koostis vahepeal kasvanud 1576 köite võrra, tänu suurvürst Konstantin Pavlovitši annetusele ning ühele kohapealsele ostule. On võimalik, et enne ülikooli avamist osteti raamatukogule ka esimesed raamatud välismaalt. Ent see ost pole faktidega küllaldaselt tõestatav. Asjade käik ise aga oli järgmine. Kuratooriumi istungil 17. veebruaril esitas Chr. B. v. Vietinghoff kuratooriumile prof. J. W. F. Hezeli kirja 5. veebruarist 1802. a.⁴⁶, milles see palub saata talle 250 Hollandi tukatit, et tasuda Hamburgi raamatukauplejale Thodele kasvatus- ja keeleteaduslike raamatute eest, mida Hezel olevat ostnud ülikooli huvides. Edasi mainis Hezel, et ta ei pea ostu tühistamist soovitavaks; sel puhul aga, kui kuratoorium peaks raamatute hinna lugema kalliks, lubas ta need jätta endale ning tasuda nende ostuhinna oma palgast. Kuratoorium nõustus Hezeli ettepanekuga ja laskis talle teatada, et raha saadetakse maikuus. Raamatud otsustati seniks jätta nende senise omaniku kätte hoiule. Ülikooli arhiivifondis ja raamatukogu käsikirjade osakonnas puudub ostetud raamatute nimestik. Pole teada, kas üldse ja millal raamatud nimestiku järgi raamatukogule üle anti. Et kuratooriumi kassaraamatute pealegi puuduvad andmed Hezeli poolt palutud summa väljamaksmise kohta, siis on küllaldaselt põhjendatud kahtlus, kas see ost üldse teostuski.

Puudulikud on andmed ka teise, kohapealse ostu kohta. Kuratooriumi protokollidest selgub vaid nii palju, et 5. aprillil otsustati asekuratori parun J. F. Ungern-Sternbergi ettepanekul omandada ülikoolile 1590 bankorubla eest 894-köiteline raamatukogu.⁴⁷ See kogu ei sisalda palju silmapaistvaid teoseid. Kõige rohkem on siin töid, mis käsitlevad ajalugu, matemaatikat, arhitektuuri ja õigusteadust. Mainimist väärib kaks teost: M. V. Lomonosovi «Nouvelle histoire de la Russie», mis 1776. a. ilmus Pariisis tõlkena saksa keelest, ja J. P. C. Floriani «Numa Pompilius» P. Veljaminovi venekeelses tõlkes (Нума Помпилий. Сочинение Флориана. Перев. с франц. Петром Вельяминовым. Спб., 1788). Tõlge ilmus 1788. a., s. o. kaks aastat pärast originaali ilmumist. Muide, Florian kuulus nende prantsuse kirjanike hulka, kelle töid

⁴⁶ F. 402, nim. 4, sü. 4, l. 41 jj.

⁴⁷ F. 402, nim. 12, sü. 2, l. 42. Vt. ka: UR 559, l. 24—26: «Verzeichniss einer dem Herrn Vice-Curator Baron Ungern-Sternberg abgekauften Büchersammlung». Raamatukogu on ostetud asekurator Ungern-Sternbergi poolt ebatavalisel viisil — ilma et ostmisele oleks eelnenud kuratooriumi otsust, kui mitte selleks lugeda viites 27 märgitud otsust osta kindral Ungern-Sternbergi raamatukogu. Vt. ka viide 42.

XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul ohtrasti tõlgiti vene keelde. Romaan ise ei kuulu autori paremate tööde hulka.

Suurvürst Konstantin Pavlovitši annetuse eest võlgneb ülikool tänu Chr. v. Vietinghoffile, kes oma heade suhete tõttu annetajaga olevat mõjutanud viimast loovutama osa oma raamatuid taasavatavale Tartu ülikoolile.⁴⁸ Näib aga, et Konstantin Pavlovitši poolt ülikoolile annetatud raamatud on vististi pärit Aleksander I raamatukogust.

On teada, et nii keiser Aleksander I kui ka tema vend Konstantin omasid noores eas kumbki oma isiklikku raamatukogu, mis olid koostatud Katarina II poolt La Harpe'i näpunäidete järgi.⁴⁹ Mõlemad raamatukogud olid nii koostiselt kui ka välimuselt täiesti ühesugused, erinevad olid vaid nimetähed köiteseljale kleebitud medaljonidel. Aleksander Pavlovitši kogu köidetel olid nimetähed AP, Konstantin Pavlovitši omadel — CP.

Tartu ülikooli raamatukogule annetatud raamatute köide vastab täiesti S. A. Muhhini, Konstantin Pavlovitši raamatukogude uuriija poolt antud kirjeldusele. See on esmajärgulise tehnikaga prantsuse töö. Vasikanahkset (veau écaillé) köidet raamib kolmekordne kuldjooneline bordüür miniatuursete rosettidega nurkadel. Kullaga pressitud klassikaline ornament katab raamatu selga, millele on kleebitud 3 ovaalset rohelisest marokäänist medaljoni. Alumise medaljoni kullaga nahka pressitud hambulises raamistuses on Vene riigivapp, ülemise medaljoni samasuguses raamistuses on nimetähed AP, keskmises medaljonis aga köite number. Ainult mõned üksikud teosed on köidetud punasesse marokääni. Sellest, et kõigi köidete seljal esinevad nimetähed AP ja mitte CP, tuleb järeldada, et Tartu ülikooli raamatukogule annetatud raamatud kuulusid esialgu Aleksander Pavlovitši ja mitte Konstantin Pavlovitši raamatukokku. Kunas, millisel teel Aleksander Pavlovitši raamatukogu läks üle tema venna Konstantin Pavlovitši omandusse, selle kohta võib teha vaid oletusi. Konstantin Pavlovitš, kavatsedes liita kõik oma raamatukogud ja moodustada neist Peterburis avaliku raamatukogu, loovutas Tartu ülikoolile arvatavasti ainult dublette ja nimelt neid, mis olid varustatud Aleksander Pavlovitši nimetähtedega. Suurema ja väärtuslikuma osa Aleksander I kogust jättis ta siiski endale, nagu selgub S. A. Muhhini andmete võrdlemisest Tartu ülikooli raamatukogus säilitatava Konstantin Pavlovitši annetuse nimestiku andmetega. Raamatute annetamine toimus arvatavasti Aleksander I teadmisel, sest Beise teab rääkida,⁵⁰ et keiser, tutvudes Tartu külastamisel ülikooliga, olevat need tunnistanud oma venna annetuseks.

⁴⁸ J ä s c h e, Geschichte und Beschreibung, lk. 88. Raamatukogu kataloog: UR 80.

* М у х и н, Судьба одной библиотеки, lk. 26.

⁵⁰ B e i s e, Universität Dorpat, lk. 39, märkus 52.

Joonis 1. Üks Aleksander I isikliku raamatukogu köiteid.

Konstantin Pavlovitši annetus ülikoolile koosnes 682, mitte 3000 köitest, nagu ekslikult tõendab Muhhin.⁵¹ Ilmselt segab Muhhin ära Konstantin Pavlovitši annetuse tema vallaspoja kindraladjutant P. K. Aleksandrovi annetusega Tartu ülikooli raamatukogule 1832. a.

Annetatud raamatukogu koosneb peamiselt 18. saj. prantsuskeelseist teoseist kõigi teaduste alalt. Valikult on raamatud oma aja parimad. Nende hulgas leidub rida kauneid 18. saj. illustreeritud väljaandeid, nagu A. Pope'i «Oeuvres complètes», 1779, kaunistatud C. P. Marillier' gravüüridega; Voltaire'i «La Henriade», 1770, Ch. Eisen'i gravüüridega; P. de Saint-Foix' «Oeuvres complètes», 1778, C. P. Marillier' gravüüridega; Le Monnier' «Fables, contes et épitres», 1773, C. N. Cochin'i gravüüridega; J. J. Rousseau «Émile», 1762, Ch. Eisen'i gravüüridega; S. Le Clerc'i «Oeuvres choisies», 1784; S. Le Clerc'i «Traité de géométrie théorique et pratique», 1774, kauneimaid matemaatika õpperaamatuid, kus kuivad geomeetrilised joonised vahelduvad suurepäraste Cochin'i ja Chedel'i gravüüridega; Dreux du Radier' «L'Europe illustre», 1755—1765. Hinnalistest ja väärtuslikest trükistest paistavad veel silma «Histoire de l'Académie R. des inscriptions et belles-lettres», Paris 1736—1764; J. Mariette'i «La théorie et la pratique du jardinage», 1760, paljude plaanide ja piltidega varustatud iluaedade arhitektuuri käsitlev teos; Thomas More'i «Utopia» prantsuskeelne 1780. a. väljaanne.⁵²

Ülikoolile annetatud raamatud kuulusid Konstantin Pavlovitši selle raamatukogu koostisse, mis asus Marmorpalees. Sealt laskis riiginõunik Muravjov nad viia oma korterisse, mis asus aadlitähtsate instituudis. Raamatute pakkimise eest maksis kuratoorium õueteenreile 25 rbl., kuna raamatukoguhoidja sai 150 rbl. Kui Muravjov hiljem lahkus instituudist, siis toimetati raamatud krahv Lieveni majja ihukaardiväe Semjonovi polgu kasarmute juures. Sealt saatiski Vietinghoff need Tartu.⁵³

Suurvürsti annetus saabus Tartusse märtsi lõpul. Tolleaegne kuratooriumi esimees krahv G. A. v. Manteuffel teatas sellest kuratooriumi liikmetele 25. märtsi istungil,⁵⁴ millal otsustati ka lasta ülikooli tsensuurikomitee sekretäril K. Petersenil koostada kogule nimestik. Raamatute ja mineraalide kogude (viimane oli

⁵¹ Мухин, Судьба одной библиотеки, lk. 33. Oma ainsa allikana viitab Muhhin Petuhhovi Tartu ülikooli ajaloole. Seal aga on (Петухов, Юрьевский университет I, lk. 472) esitatud õiged andmed.

⁵² Kui Maleini andmed on paikapidavad (Т. Мор, Утопия, lk. 260), siis on see ainuke teadaolev Rousseau tõlgitud «Utopia» esimese trüki eksemplar Nõukogude Liidu raamatukogudes. Selle trüki järgi on tehtud kaks esimest venekeelset Th. More'i «Utopia» tõlget (ilmunud 1789. ja 1790. a.).

⁵³ F. 402, nim. 4, sü. 22, l. 202.

⁵⁴ F. 402, nim. 12, sü. 2, l. 34 jj.

samuti Konstantin Pavlovitši annetuse), transpordikulud aga — kogusummas 172 rbl. — tasuti ülikooli kassast 26. märtsil.

Praegu on Konstantin Pavlovitši raamatukogu koostisse kuulavad raamatud kõik paigutatud ülikooli raamatukogu vastavasse osakondadesse.

Ülikooli Jelgavast Tartusse tagasitoomise järel oli raamatukogu leidnud ruumid riiginõunik J. M. v. Bocki majas, kes kuratooriumiga sõlmitud kirjaliku lepingu põhjal 10. veebruaril 1802. a. andis ülikoolile 5 aastaks tasuta kasutamiseks oma maja teise korruse.⁵⁵ Siia koondati Loewenwolde raamatukogu juurde hiljem soetatud raamatud ning liideti kõik raamatud ühiseks tervikuks, milles puudus vaid Lestocq'i raamatukogu, mis toodi Tartusse hiljem. Raamatukogus, milles leidis väärtuslikke ja haruldasi teoseid, võis ülikooli õppetöö alguseks olla umbes 4000 köidet.

Raamatukogu oli esimeseks ülikooli asutuseks, mis algas oma tegevust peaaegu ühel ajal ülikooli õppetööga. Vaiksel, pidulikusetal, nagu on möödunud kogu ta senine tegevus, avati raamatukogu üldiseks kasutamiseks 1802. a. juuni algul.

Kuratooriumi korraldusel oli raamatukogule muretsetud juba enne ülikooli avamist hädavajalik inventar nii raamatute paigutamiseks kui ka töötamiseks. Kuratooriumi 1802. a. 13. mai otsusest nähtub, et raamatukogu on üle antud prof. G. F. Pöschmannile,⁵⁶ kes 18. aprillil oli kuratooriumi poolt valitud raamatukoguhoidja asetäitjaks ning kelle hoolde ja korraldada see jäi raamatukoguhoidja (prof. Morgensterni) saabumiseni.

Esimesest ülikooli loengute kavast nähtub, et raamatukogu oli algul avatud vaid laupäeviti kell 2—4 pärast lõunat, alates 1803. a. kaks korda nädalas.⁵⁷ Arvesse võttes õppejõudude ja üliõpilaste väikest arvu, pidi ühest laenutamispäevast nädalas jätkuma kõikide soovide rahuldamiseks.

Raamatukogu juhtimine oli kuratooriumi poolt ülikooli «Plaani» alusel pandud asekuraator parun J. F. Ungern-Sternbergi peale, kellele 28. märtsil kinnitatud instruksiooniga, milles oli üksikasjaliselt fikseeritud asekuraatori tegevuskond, olid antud laialdased volitused raamatukogu ellu puutuvate küsimuste otsustamiseks. Instruksioonist pole Tartus säilinud ühtegi eksemplari.⁵⁸ On võimalik, et Liivimaa rüütelkonna arhiivis leidub temast ärakiri, mille krahv G. A. v. Mannteuffel 26. apr. 1802. a. andis üle maanõunike kolleegiumile.⁵⁹

Pärast ülikooli avamist, nimelt 26. aprillil 1802. a., otsustas

⁵⁵ F. 402, nim. 12, sü. 2, l. 7 jj.

⁵⁶ Sealsamas, l. 69.

⁵⁷ Anzeige der Vorlesungen, lk. 6; 1803. a. I semestri «Verzeichniss der halbjährigen Vorlesungen», lk. 4 jm.

⁵⁸ Instruksiooni puhtand, millele on alla kirjutanud kuraatorid, on siiski olemas Ungern-Sternbergi isiklikus toimikus: F. 402, nim. 4, sü. 12, l. 9—14.

⁵⁹ Bock, Livländische Beiträge, Bd. I, Beilage B, lk. 114.

kuratoorium katkestada istungid, et uuesti kokku tulla juba ülikooli põhikirja («Plaani») § 23 ettenähtud tähtajal, s. o. 14 päeva enne semestri lõppu.⁶⁰ Oma otsust motiveeris ta sellega, et ülikool on tegelikult avatud, vajalikud korraldused tema elu reguleerimiseks osalt tehtud, osalt elluviimiseks ette valmistatud, kõigile teadlastele, kellelt on saadud nõusolek Tartu ülikooli juurde tulekuks, vastavad kutsed saadetud ja osa neist on juba kohal. Ülikooli tegelik juhtimine anti üle asekuraatorile, kellele sel puhul anti veel erivolitused ülikooli summade vabaks kasutamiseks raamatute, instrumentide ja muu vallasvara ostuarvete tasumiseks.

Raamatukogu juhtimise ülesanded võttis Ungern-Sternberg tegelikult enda kätte eelmainitud 28. märtsi instruksiooni alusel. Et raamatukogu personal oli komplekteerimata, raamatukoguhoidja veel valimata, ei saanud ta varem raamatukogu korrastamiseks midagi konkreetset ette võtta. Küll oli asunud tema ettepanekul prof. Pöschmann koos ülikooli nõukoguga raamatukogumääruste väljatöötamisele. Aga pärast ülikooli avamist juhtis Ungern-Sternberg kogu oma tähelepanu ja energia raamatukogu komplekteerimisele. Ta nõudis õppejõududelt neile vajalike raamatute nimestike esitamist ja kogus informatsiooni välismaa raamatukauplejate kohta, et tutvuda nende müügitingimustega. Ei vasta tõele prof. Morgensterni väide, nagu oleksid õppejõud igaüks omalt alalt esitanud kuratooriumile raamatute nimestikud otsekohe pärast Loewenwolde raamatukogu ostmist. See oli võimatu juba sellepärast, et tollal ülikooli juures õppejõude polnudki.

Ungern-Sternberg, kasutades oma sõbralikke suhteid tookordse menuka saksa näitekirjaniku ja hilisema kurikuulsa tsarismi agendiga Saksamaal, A. Fr. v. Kotzebuega,⁶¹ pöördus viimase poole palvega abistada teda soliidse, usaldatava raamatukaupleja valikul Saksamaal, kes oleks võimeline rahuldama kõiki ülikooli tellimusi. Kotzebue, kes küllaltki hästi tundis saksa raamatukaubandust, soovitas Ungern-Sternbergile sõlmida ärilised sidemed Leipzigi kirjastaja ja raamatukaupleja Paul Gotthelf Kummeriga⁶²; viimane oli ta lähemaid sõpru ja töde kirjastajaid. See oli tõesti õnnelik valik, sest Kummeri isikus leidis Ungern-Sternberg, kellel puudusid kogemused raamatukaubanduse alal, peale korraliku ärimeha ka abivalmi nõuandja, kelle asjalikud, alati järelekaalutud ning hästi põhjendatud näpunäited raamatute tellimisel osutusid väga kasulikeks. Kummerile võlgneb ülikooli raamatukogu tänu nii mõnegi juba tollal haruldase teadusliku töö hankimise eest. On küsitav, kas ülikooli raamatukogu komplekteerimine oleks olnud nii tulemusrikas ka sel juhul, kui

⁶⁰ F. 402, nim. 12, sü. 2, l. 60.

^{*61} Ungern-Sternberg. — Baltische Monatschrift, 24, lk. 115.

⁶² Kummer Ungern-Sternbergile 1. maist 1802 (u. k.). UR 559, l. 4.

Kummeri asemel ta varustajaks kirjandusega oleks olnud mõni teine Saksa raamatukaupleja, sest, nagu selgub Leipzigi messide teateist, paljud Leipzigi raamatukauplejad, kui 1801. a. uuesti algas raamatute ostmine Venemaale, püüdsid Vene tellimisi kasutada esmajoones selleks, et kõrgete hindadega realiseerida vananenud väljaandeid ja lattu seismajäänud raamatuid. Veel 1804. a. kaebasid vene teadlased, et Leipzigit saadetakse neile tavaliselt täiesti kõlbmatuid, makulatuuriga sarnanevaid raamatuid, mis tihti on kokku ostetud oksjonitelt.⁶³

Ungern-Sternberg pöördus esmakordselt Kummeri poole arvatavasti aprilli algul; kirja daatum pole teada, sest sellest pole säilinud ei ära kirja ega kontsepti. Kummeri vastus 1. maist 1802. a. (u. k.)⁶⁴ võimaldab siiski peajoontes taastada kirja sisu. Sellest on näha, et Ungern-Sternberg palus Kummerilt üksikasjalist informatsiooni raamatute müügitingimuste ja raamatuköitmise kohta, ning palus ka koostada müügil olevate ajakirjade ja ajalehtede nimestiku ning saata see talle koos raamatumessi kataloogidega. Kummer vastab Ungern-Sternbergile, et ta meelsasti võtab enda peale Tartu ülikooli varustamise kirjandusega ja püüab kõigiti ära teenida asekuraatori rahulolu. Samas esitab ta ka omad tingimused. Need on järgmised: kõigi trükiste müügihinnast annab ta 16% hinnaalandust, s. o. 4 krossi taalrilt, kusjuures ostja kohustub tasuma arved 6 kuu jooksul raamatute lähtekohast väljumise päevast arvates; oksjonitelt ostetud trükiste eest ta vahekasu ei võta, ent komisjonäriale tuleb sealsete tavade kohaselt tasuda 2 krossi taalrilt; teoste ettetellimisel ja ostudelt antikvaaridelt tingib ta enda kasuks välja vaid minimaalse tasu; speditsoonäri nimetab ostja, kuid Kummer on nõus seda ülesannet ostja soovil enda peale võtma; kui raamatud on ostetud tema enda ärist, siis võtab ta enda kanda maksud, pakingu ja muud kõrvalkulud; ettetellitud, oksjonitelt ja antikvaaridelt ostetud raamatute saatekulude katteks võtab ta ühe taalri tsentnerilt; neil juhtudel, kui raamatud saadetakse kastides, tasub ostja viimaste hinna tiseri arve järgi.

Ajakirjade ja ajalehtede nimestiku koostamisest Kummer keeldus ajapuudusel rohkete raamatumessi toimingute tõttu. Samas juhtis ta aga Ungern-Sternbergi tähelepanu asjaolule, et säärasest nimestikust pole erilist kasu, sest messikataloogides on niikuinii nimistatud ka perioodilised väljaanded, kuigi ilma tellimishinna märkimiseta. Perioodiliste väljaannete hinnad lubas ta teatada niipea, kui on saanud messikataloogide järgi koostatud perioodiliste väljaannete nimestiku. Lõpuks esitab Kummer ka oma raamatuköitja hinnatabeli:

⁶³ Meyer, Leipziger Büchermesse. — Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels, XIV, lk. 297 jj.

⁶⁴ OR 559, l. 4 jj.

	Nahkköite hind	Poolnahkköite hind
1. Suur in 4°	16—20 krossi	10—12 krossi
2. Väike in 4°	14—16 „	8—10 „
3. Suur in 8°	12—14 „	6—10 „
4. Väike in 8°	8—10 „	5—10 „

Kumneri tingimused olid Ungern-Sternbergile vastuvõetavad, kuigi teda nähtavasti ei rahuldanud esimese poolt ülikoolile lubatud hinnaalanduse määr. Sellepärast palus ta Kotzebued Kumneriga kohapeal suuliselt lõplikult kokku leppida nii hinnaalanduse kui ka vahekasu, protsentide ja transpordikulude suhtes, seejuures tingida ülikoolile võimalikult suuri soodustusi. Selleks andis ta Kotzebuele täieliku volituse toimida tellimise andmisel oma äranägemise järgi, kohustades vastuvaidlematult tunnustama viimase poolt sõlmitud kokkulepet Kumneriga. Ühes kirjaga saatis Ungern-Sternberg Kotzebuele ka raamatute nimestikud, mida see pidi üle andma Kumnerile sel juhul, kui ta viimasega jõuab kokkuleppele. Umbes samal ajal — 22. mail 1802. a. — kirjutab ta Kumnerile,⁶⁵ et ta on saatnud hangitavate raamatute nimestikud Kotzebuele, kes on tema volinikuks Leipzigris. Võttes sõna Kumneri tingimuste kohta, tähendab ta, et 6-kuuline maksutähtpäev on ülikoolile üldiselt vastuvõetav, kuigi mõnikord võib juhtuda, et sellest ei saa range täpsusega kinni pidada, sest arvete õiendamine sünnib Riia kaudu; samuti on vastuvõetav Kumneri kaudu ettetellitavate, oksjonitelt ning antikvaaridelt ostetavate raamatute pealt võetav vahekasu, ent loodab, et äri säärase ostud ise sularahas kinni maksab, kuna ülikoolile on soodsam oma arveid õiendada korraga poolaasta kaupa. Neid ettemaksmisi lubab ta hüvitada tavalise protsendiga. Edasi järgneb kirjas rida korraldusi ja sooviavaldusi tellimiste täitmise üksikasjade kohta. Nii jätab ta speditsooniäri valiku Kumnerile, eeldades, et selle valik langeb usaldusväärsele ja korralikule ettevõttele. Saadetised laseb ta adresseerida enda nimele Tartu. Tellitud raamatud, kaasa arvamata vaid jätkteosed, palub ta lasta kõita poolnahkköitesse, kusjuures lõike värviks valib punaka tooni. Tellitud ajakirjadest ja ajalehtedest palub saata kõik, mis seni ilmunud. Seejuures manitseb ta Kumnerit tulevikus hoolega jälgima ülikoolile tellitud jätkteoste vihkude ja köidete trükist ilmumist, et oleks tagatud ilma meeldetuletusteta nende õigeaegne kättesaamine ülikoolile. Raamatud palub ta saata nii, et esimene saadeti jõuaks sihtkohta kas juuli lõpul või augusti algul, ja nende teeesaatmisest igakord teatada, lisades kirjale juurde fakture.

⁶⁵ Ungern-Sternberg Kumnerile 22. mail 1802. a.: ÜR 559, l. 6 jj. Kirja tekstist järgneb, et see on saadetud Kumnerile Kotzebue kaudu koos eespool mainitud tellitud raamatute nimestikuga.

Nagu võis oodata, lõppesid Kotzebue läbirääkimised Kummeriga tellimise andmisega viimasele, olgugi et ka Kotzebuel ei õnnestunud ülikoolile suuremat hinnaalandust välja kaubelda,⁶⁶ sest Kummer jäi kindlaks oma esialgsete tingimuste juurde, väites, et tema poolt lubatud hinnaalandus on kõrgeim, mida ta üldse lubada võib, kui ta ei taha saada kahju äritehinguist ülikooliga. Mõõndes, et mõned raamatuärid tõesti müütavad raamatuid 33%-lise hinnaalandusega, seletab ta, et enamik raamatukauplejaid — peamiselt just vanade heade äride omanikke — annab ostjaile ainult 25% hinnaalandust, ja sedagi vaid teostelt, mida nad on ise kirjastanud. Raamatuid 16²/₃%-lise hinnaalandusega edasi müües jääb ärile tavaliselt 8¹/₃% — 16²/₃%, millest tuleb maha arvata ca 1% pakkimiskulude katteks ja lõivude tasumiseks. Kui kasumist maha arvata veel võrdlemisi suured ärikulud, kapitali protsent ning kahjud lattu seismajäänud raamatute eest, siis äri puhaskasu ei osutu eriti suureks. Kummeri argumendid olid nähtavasti niivõrd veenvad, et need lõppeks täiel määral rahuldasiid Ungern-Sternbergi.

Et Kummerile üleantud raamatute nimestike koostajaks olid õppejõud,⁶⁷ siis arusaadavalt esinesid neis raamatud peamiselt aladelt, millede esindajad juba asusid ülikooli juures. Kui seejuures nimestikes ühed teadusalad on esindatud täielikumalt kui teised, siis tuleb selle põhjust otsida kas faktis, et koostaja niivõrd rahuldus oma isikliku raamatukoguga, et ei tundnud kuigi suurt huvi ülikooli raamatukogu vastu, või bibliograafiliste vahendite piisamatuses. Seega ongi seletatav, et Ungern-Sternbergi ametisoleku ajal osteti kõige rohkem ajaloolisi, arsti-, loodus- ja õigusteaduslikke teoseid.

Raske on öelda, millist osa etendas nimestike koostamisel Ungern-Sternberg. Kas ta sellest tööst võttis aktiivselt osa, kontrollides talle esitatud nimestikke, või mitte? Vaevalt küll. Selleks puudusid tal aeg, vahendid ja kogemused. Tõenäoliselt piirdus tema osavõtt nimestike koostamisest peamiselt manitsustega kokkuhoiule, sest tema põhimõtteks oli hoiduda säärase harulduste ostmisest, millel pole aktuaalset tähtsust, ja soetada ülikoolile vaid õppetöös vältimatult vajalikku. Seda põhimõtet püüdis ta sisendada ka õppejõududele.

Ungern-Sternberg tellis Kummerilt raamatuid kolmel korral: 20. mail 1802, 28. juulil 1802 ja 8. detsembril 1802 — kokku 1499 teost, kusjuures esimene tellimus arvuliselt tunduvalt ületas järgnevaid. Kummeri kaudu ei nõutud mitte üksi Saksamaal, vaid ka Inglismaal, Itaalias ja Prantsusmaal ilmunud trükiseid. Nimestikus esines isegi rida Peterburi akadeemia väljaandeid. Kuigi Kummerile poleks teinud mingisuguseid raskusi viimaste hanki-

⁶⁶ Kummer Ungern-Sternbergile 17. juulil 1802. a. (u. k.): UR 559, l. 8 jj.

⁶⁷ UR 618 on säilinud õppejõudude tellimislehed, mis olid aluseks Ungern-Sternbergile raamatute hankimisel.

mine, sest neid võis saada Hartknochi komisjoniärist Leipzigi, pidas ta oma kohuseks juhtida Ungern-Sternbergi tähelepanu asjaolule⁶⁸, et samu teoseid võiks viimane tellida vahetult Peterburist umbes $\frac{1}{3}$ võrra odavamalt, sest jääksid ära Hartknochi ja Kummeri provisioonid ja kallid veokulud Peterburist Leipzigi ning sealt Tartu. Uuema kirjanduse kõrval nõuti rohkesti vanemaid trükiteoseid 16. saj. alates.

Ülikooli raamatukogus säilinud tellimisraamatuid lehitsedes leiame, et siin peale monograafiate esineb silmapaisvalt suur hulk ajakirju ja teaduslike seltside ning akadeemiate väljaandeid. Selgub ka, et raamatukogu komplekteerimisel juba algusest peale pandi suurt rõhku Baltimaid käsitlevate trükiste omandamisele. Saadud teostest paistavad silma mitmed väärtuslikud ja haruldased väljaanded, nagu näit. Walton, Biblia polyglotta, 1657⁶⁹; J. Golius, Lexicon arabico-latinum, 1653; Digestorum seu pandectarum libri quinquaginta ex Florentinis pandectis repraesentati, 1553⁷⁰; Codices manuscripti Bibliothecae R. Taurinensis Athenaei, 1749; A. Mayerberg, Iter in Moschoviam, s. a.⁷¹; Rerum Moscovitarum auctores varii: unum in corpus nunc primum congesti, 1600; L. Müller, Polnische, Liffländische, Moschowiterische... Historien, 1585; B. Russow (Rüssouw), Chronica der Prouintz Lyfflandt, 1578; A. Possevin, Moscovia 1587; S. Hennig, Liffländische/Churländische Chronica, 1590; S. Herberstein, Rerum Moscovitarum Commentarii. Suurimaks Kummeri kaudu ostetud harulduseks tuleb pidada just viimast teost, sest see oli Herbersteini «Commentarii'de» esimene väljaanne, trükitud Viinis 1549. a. See oli üllatav leid meie raamatukogu fondides, sest teadupärast arvati Venemaa piirides olevat sellest väljaandest vaid 2 eksemplari: üks — Peterburi Avalikus Raamatukogus (praeguses M. J. Saltõkov-Štšedrini nim. Riiklikus Avalikus Raamatukogus)⁷², teine — krahv v. d. Pahlenite perekonna raamatukogus Jelgava (Miiitavi) lähedal, kusjuures mõlemad eksemplarid olid defektseid.⁷³ Nii puudus Pahlenite eksemplaril lehekülj trükivigade parandusega, kuna trükivead olid parandatud tekstis. Elsholz oletab, et need parandused on tehtud Herbersteini enda käega.⁷⁴

⁶⁸ Kummer Ungern-Sternbergile 17. juulil 1802. a. (u. k.). UR 559, l. 9.

⁶⁹ Eksemplar on kuningriigi- ja mitte vabariigiage se eessõnaga.

⁷⁰ Eksemplar on käsikirjalise märgega: «ex libris F. A. Zulichi».

⁷¹ Esimene trükk, mille täpne ilmumisaeg on seni selgitamata.

⁷² Северная Пчела 1853, 30 IV, № 94.

⁷³ Эльсгольц. — Библиография Гартье, 1880, № 1. Библиотека Ульяновского. т. III. lk. 1490 jj.

⁷⁴ Kahjuks ei ole autor saanud oma uurimisi lõpule viia ja esitada andmeid selle kohta, kui palju ja millistes raamatukogudes on praegu olemas Herbersteini teose esimese trüki eksemplare Nõukogude Liidus. Midagi uut ei sisaldanud selles küsimuses ka mustandmaterjalid, mis kadunu omaksed andsid minu käsutusse.

Tartu eksemplar oli bibliofiilidelegi seni täiesti tundmatu. Seegi eksemplar pole defektideta. Tal puuduvad tiitelleht, kaart ja pildid. Temas on säilinud järgmised lehed: 1 nummerdamata, Fol. II — Fol. XXIX, 1 nummerdamata, Fol. II — Fol. XXXVII, Fol. V — Fol. XII. Esimese nummerdamata lehe esiküljel on tekst: *Moscovia Sigismundi Liberi Baronis in Herberstain Neyperg et Guetnhag*. Nagu Pahlenite eksemplaril, puudub ka meie raamatukogu omal leht trükivigade parandusega; samuti on siin parandused tehtud tekstis. Ka siin võib oletada, et parandused on tehtud Herbersteini enese poolt, sest on teada, et ta oma teose trükkimisest väga aktiivselt osa võttis⁷⁵, ent raske on seda tõestada. Mis aga nende paranduste juures silma paistab, on tõsiasi, et vaid osa neist, mis kohati täiendavad ka teksti, ühtib teose hilisemate väljaannete tekstiga. See ja kirja iseloom panevad mõtlema, kas ülikooli raamatukogu eksemplar siiski ehk pole autori-eksemplarina läbi käinud Herbersteini kätest, nagu seda Pahlenite oma kohta oletab Elsholz.⁷⁶ Paranduste ja täienduste kõrval leiame raamatus veel rea ladinakeelseid märkmeid. Märkmete autori käekiri erineb tunduvalt korrektori omast, kiri ise kuulub hilisemasse ajajärku. Teos saadi köidetuna. Kahjuks on obskuraant raamatuköitja äärtest välja lõiganud osa parandusi, mis tunduvalt vähendab eksemplari väärtust. Raamatukogu üldkataloogis on ta trükiaastana märgitud (1520?), olgugi et tellimiste raamatus esineb õige aasta.⁷⁷

Kummerilt tellitud raamatute nimestikes esineb monograafiate ja perioodiliste väljaannete kõrval hulk teatmikke, entsüklopeediaid ja sõnastikke. Bibliograafilistest teostest leiame tavaliste messi- ja raamatukaupluste kataloogide kõrval Heinsiuse ja Vandenhoeki nimestikke, peale nende veel «*Bibliothecae Uffenbachianae mstae [manuscriptae]*», «*Catalogus codicum mancriptorum Bibliothecae Regiae*», C. F. Hommeli «*Literatura juris*», M. Lipeniuse «*Bibliotheca realis juridica*», A. Fabriciuse «*Bibliographia antiquaria*». Nende teoste hankimisega pandi alus ülikooli raamatukogu teatmefondile. Teaduslike seltside ja akadeemiade väljaannetest hangiti Berliini, Pariisi, Peterburi ja Göttingeni omi. Ka saadi juba rohkel arvul Altdorfi, Erfurti, Erlangeni, Frankfurti, Göttingeni, Halle, Jena, Leipzigi, Marburgi, Tübingeni ja Württembergi ülikooli väitekirju, ilukirjanduslikest teostest telliti vaid üks — Schilleri «*Kleinere prosaische Schriften*».

Nimestikud olid nähtavasti koostatud süsteemita ja järjekindlusega, mispärast neis esines hulk teoseid kahe- ja kolmekordselt. Fakt viitab sellele, et Ungern-Sternberg saatis talle esitatud nimestikud kontrollimata edasi. Et tulevikus tellimiste täitmisel

*75 Тихменев. — Сборник студентов Петербургского университета, вып. 1, lk. II.

⁷⁶ Эльсгольц. — Библиография Гартье, 1880, lk. 4.

⁷⁷ UR 618. Prof. Pöschmanni tellimiste nimestikus 1. 40: 1549. a.

vältida liigset ajakaotust ja kirjavahetust vigade õiendamiseks, soovitas Kummer Ungern-Sternbergile lasta raamatukogule valmistada alfabeetiline tellitud raamatute nimestik.⁷⁸ Kummeri vihje nimestiku vajadusele ei jäänud nähtavasti mõjuta, sest ülikooli raamatukogu arhiivis on säilinud tellitavate raamatute tähestikuline nimestik.⁷⁹ Et olud ei lubanud veel asuda üldkataloogi koostamisele, siis piirduti esialgu sellega, et kanti raamatusse tähestikulises järjekorras vaid need raamatud, mis olid tellitud raamatukogule alates 20. aprillist 1802. a.

Missuguste raskustega bibliograafiliste vahendite puudumise või piisamatuse tõttu tuli õppejõududel võidelda nimestike koostamisel, sellest annab ettekujutuse tellimiste raamat, milles figuureerib rida teoseid kas puudulike või tundmatuseeni moonutatud tiitlitega. Nii esinevad siin säärased tiitlid, nagu näiteks: Giles Fletcher, *The Ambassage sent to Theodor, Emperor of Russia, 1588*;⁸⁰ Taurelli, *Florentinische Ausgabe der Pandekten, 1553*; J. Kant, *Physische Geographie* hrsg. v. Rinck jne. Viimase teose kohta leidub alfabeetilisest nimestikus prof. Morgensterni märge «ei ole kunagi ilmunud»⁸¹. Tõeliselt ilmus teos alles 1803. a. Königsbergis. Nähtavasti sattus ta nimestikku kuulduste põhjal.

Vaatamata sellele, et Tartu ülikooli poolt nõutud raamatute hulgas oli küllalt suur hulk haruldasi väljaandeid, täitis Kummer suurema osa tellimustest raskusteta ja viivitusega. Kuid oli ka teoseid, millede hankimine Kummerile, vaatamata tema laialdastele ärisidemetele, osutus raskeks. Nii kirjutab ta 15. jaanuaril 1803. a. Ungern-Sternbergile,⁸² et ühegi raamatu hankimisega polevat tal olnud nii palju vaeva ja kirjavahetust kui «*Histoire de l'Académie de Berlin*» eksemplari soetamisega, sest kirjastajail polevat sellest olnud laos ühtegi täielikku eksemplari, mispärast ta olevat pidanud puuduvad köited muretsema eri kohtadest.

Raamatud, mida Kummeril üldse ei õnnestunud ülikoolile hankida, on peamiselt ingliskeelsed ning 16. ja 17. saj. trükised. Kuid ei puudu sääraste hulgas ka uuemaid teoseid.

Mis puutub Kummeri kaudu tellitud raamatute hindadesse, siis näib, et need olid üldse mõõdukad. Eriti võib seda väita vanemate raamatute hindade suhtes. Nii näit. maksti Herbersteini «*Commentarii de*» eest ainult 3 taalrit.⁸³ Kõrgeimaks hinnaks, mis Kummerile maksti, oli 116 taalrit Waltoni «*Biblia polyglotta*» eest. Võrdle-

⁷⁸ Kummer Ungern-Sternbergile 4. sept. 1802 (u. k.). UR 559, l. 11.

⁷⁹ UR 74a; tiitellehel nimestiku tekkimise kohta Morgensterni märge: «*Vom chemal[igen] Herrn Vicecurator, Baron von Ungern-Sternberg, 1803 privatim überlassen an den Universitäts-Bibliothecarius Morgenstern, und fortgesetzt durch letzteren.*»

⁸⁰ Arvatavasti taheti saada sama autori teost «*Of the Russe Common Wealth*», 1591.

⁸¹ UR 74a, l. 72: tiitli all sulgudes — «*Ist nie erschienen*».

⁸² UR 559, l. 24 jj.

⁸³ UR 598, l. 11.

missi kallihinnalised olid veel Goliuse «Lexicon», mida tollal müüdi vaid koos Waltoni piibliga, ja «Pandectae Florentinae» (1553). Nii esimese kui teise eest maksti 40 taalrit.⁸⁴

Kummerile tehti ülikooli tellimuse üleandmisel kohuseks saata tellitud raamatud Tartusse osakaupa. Seejuures paluti läkitada esimene saadetis teele köitmatult otsekohe pärast tellimuse vastuvõtmist, olgugi et tellimus oli antud köidetud raamatute peale. Vastavalt korraldusele saatsi Kummer 15. juulil 1802 esimese saadetise kahes pallis teele. Saadetisele lisas ta juurde köidetuna Metzi «Handbuch zur allgemeinen, das ist mathematischen und physikalischen Erdbeschreibung» mustriks Tartu raamatuköitjaile, et vältida erinevust raamatute välimuses. Tellimuse täitmise kiirendamiseks rakendas ta sellele tööle 5 raamatuköitjat, ja nüüd järgnes üks saadetis teisele 4–10-päevaste vaheaegadega. Kokku oli neid saadetisi 15.

Kui ülikool oli huvitatud raamatute kiirest kättesaamisest õppetöö huvides, siis polnud ka Kummer vähem huvitatud nende kiirest kättetoimetamisest, sest laevasõidu lõppedes oleks tal tulnud raamatute transport kas panna kevadeni seisma või juhtida seda maad mööda. Viimane moodus oli aga niivõrd kulukas, et ülikool vaevalt oleks sellega nõustunud.

Raamatute transportimisel tekkis oktoobrikuus siiski viivitus, sest Kummeri seletuse järgi algas aeg «... kus kahe kuu jooksul pole Leipzigis võimalik saada ühtegi köidetud raamatut, sest kõik raamatuköitjad tegelevad loendamatu hulga kalendrite ja taskuraamatute [kõitmisega] ning sellepärast ei võta vastu ühtki teist tööd...»⁸⁵ Nii saadetigi viimane osa Ungern-Sternbergi tellimusest teele alles 11. jaanuaril 1803. a. Et aga laevasõit Balti merel oli juba lõppenud, siis saabus see saadetis sihtkohta Königsbergi kaudu J. E. Speideli äri vahendusel.⁸⁶

Lüübekini toimetas Kummer raamatud omal riisikol. Lüübekist edasi kindlustati need juba sealt edasisaatva speditsooniäri poolt ülikooli arvel. Lüübeki speditsooniäridest oli Kummer valinud ülikooli saadetise edasitoimetajaks M. H. Tancki, kes üle 20 aasta oli laitmatult täitnud mitmesuguseid Kummeri ülesandeid ning varemgi toimetanud Pärnu ja Riia kaudu raamatusaadetisi Venemaale.

Kaks esimest saadetist Tartu ülikoolile läkitas M. H. Tanck P. Harderi nimele Pärnu, järgmised aga läksid teele G. W. Schroederi nimele Riiga.⁸⁷

Kui ülikooli «Plaani» muudatustega 1802. a. 5. jaanuarist Tartu ülikoolile sisseveetavad trükitooted vabastati alluvusest üldistele

⁸⁴ Kummer Ungern-Sternbergile 6. nov. 1802. a. (u. k.). UR 559, l. 20.

⁸⁵ Kummer Ungern-Sternbergile 16. oktoobril 1802. a. (u. k.). UR 559, l. 16.

⁸⁶ Sealsamas, l. 24.

⁸⁷ Sealsamas, l. 47, 49 ja 52, 55, 61.

tsensuuriasutustele ja allutati ülikooli enda tsensuurile, siis järel-
das ülikooli kuratoorium, et nad on vabastatud ka tollimise for-
maalsustest, mis olid kehtivad 1782. aastast alates, millal pandi
maksma üldine tollitariif ja sisseveetavate trükitoodete läbiväata-
mise kord eriliste tolliametnike poolt. Nii ei teadnud kuratoorium
oodata mingisuguseid raskusi raamatute kättesaamisel tolliasu-
tustest.

Et aga raamatute sissevedu Venemaale oli lubatud ainult mere-
sadamate kaudu, siis otsustas kuratoorium juba 28. veebruaril
1802. a. pöörduda senati poole esildisega, et see nõutaks ülikoolile
loa raamatuid sisse tuua ka maad mööda. Samal päeval Riia sõja-
kuberneri vürst Golitsõni kaudu esitatud kirjas senatile põhjendab
kuratoorium oma taotlust järgmiselt⁸⁸: et raamatute sissevedu
maad mööda on keelatud ning seepärast kogu talve jooksul pole
võimalik sisse tuua uusi raamatuid, kardab ülikool, et säärase ra-
amatute soetamine, mida ülikool vajab pidevalt, võib viibida, ning
õppetöö algus selle all kannatada. Silmas pidades mainitud ning
seda, et keiserliku ukaasi põhjal 5. jaanuarist s. a. on lubatud ra-
amatute vaba sissevedu, julgeb ülikooli kuratoorium alandlikult
paluda senatit nõutada talle õigus, et kõik ülikooli tsensuurilä-
lluvad raamatud ka maad mööda ja igal ajal vähemagi takistuse-
ta läbi lastaks.

Kuratooriumi taotluse tagajärjel ilmus 18. augustil 1802. a.
senati ukaas kaubandusminister N. P. Rumjantsevi nimele⁸⁹, mil-
lega kästi takistamatult läbi lasta nii üle Palanga (Polangeni)
Tartu ülikoolile adresseeritud raamatusaadetised kui ka ülikooli
juurde saabuvate õpetlaste raamatukogud, neid vaid kohalikus tol-
liametis plommides, et vältida salakauba sisseveo võimalusi üli-
kooli kaudu. Palanga kaudu sisseveetavate raamatute väljaand-
mise kord ülikoolile jäeti krahv Rumjantsevi määrata. Viimane tegi
Palanga tolliametile korralduse, et kõik Tartu ülikoolile adressee-
ritud saadetised plommituna toimetataks ühes kaaskirjaga edasi
Tartu magistraadile.⁹⁰ Viimasele tegi ta ülesandeks need anda üli-
koolile vaid pärast nende sisulist kontrolli. Magistraadile antud
juhendites⁹¹ öeldi, et juhtudel, kui raamatute asemel või juures
peaks saadetistes leitama tolli alla kuuluvaid esemeid, tuleb need
saata Peterburi tolliametisse ning juhtumist viibimata teatada kau-
bandusministrile. Tegelikult kujunes raamatute üleandmise kord
ülikoolile palju lihtsamaks, kui see oli ette nähtud ametlikus mää-
ruses. Tavaliselt toimetati ülikoolile adresseeritud raamatud ra-
amatukokku ning avati seal magistraadi esindajate juuresolekul.

Ülikool, saades Aleksander I loa välismaa kirjanduse sisse-
veoks Palanga kaudu, ei tarvitsenud enam karta, et ta talvekuudel

⁸⁸ F. 402, nim. 12, sü. 4, l. 14.

⁸⁹ F. 402, nim. 4, sü. 4, l. 68.

⁹⁰ Sealsamas, l. 34.

⁹¹ Sealsamas, l. 35.

jääb ilma vajalikest raamatutest, kui ta neid poleks tahtnud lasta transportida üle Radziwilowi, kus seni asus ainuke tolliamet, mille kaudu võidi välismaalt maad mööda Venemaale sisse tuua trüki-tooteid.⁹²

Kui kuratoorium Kummeri esimeste saadetiste Pärnu ja Riiga saabumisel arvas, et saab need tolliametist kätte suuremate raskusteta, siis pettus ta oma ootustes, sest nii Pärnu kui ka Riia tolliamet keeldusid neid väljastamast, enne kui ülikool pole täitnud seaduslikke formaalsusi. Millised olid need formaalsused, selgub Riia speditsooniäri G. W. Schröder & Ko esindaja kirjast 20. septembrist 1802. a. Ungern-Sternbergile. Äri esindaja teatas⁹³: et raamatute päralejõudmisel ei tekiks ajaviitmist nende väljaandmisel, läksime tolliametisse ning pärisime sealt järele, kas nad esitavad meile mõningaid vastuväiteid saadetiste väljaandmisel. Me saime järgmise täpse vastuse, mille järgi peame toimima ja millest me teid viibimata informeerime, et teil oleks võimalik soetada kõiki nõutavaid dokumente. Pakkides ja kastides olevate raamatute kättesaamiseks tolliametist tuleb esitada 3 täpse spetsifikatsiooniga nimestikku, mis on kirjutatud tavalisel tempelpaberil. Kahel nimestikul tuleb teil oma allkirja ja pitsatiga tõendada, et sellesse nimestikku võetud raamatud ei sisalda midagi jumalike ning ilmalike seaduste vastast ega midagi säärast, mis võiks mõjuda ahvatlevalt või põhjustada halba.

Ungern-Sternberg, saades Schroeder & Ko esindaja kirja, esitas selle 29. septembri istungil kuratooriumi liikmeile seisukohavõtmiseks. Kuratoorium leidis⁹⁴, et need Kommertskollegiumi poolt kehtestatud nõuded pole kooskõlas eespool mainitud 21. jaanuari ega 18. augusti ukaasidega, ja et nende ellurakendamine on seotud suurte raskustega ning ajakaotusega ülikoolile. Sellepärast otsustati pöörduda kaubandusminister krahv Rumjantsevi poole palvega, et ta nõutaks keisrilt nõusoleku selleks, et ka Riia, Pärnu ja Tallinna sadama kaudu saabuvate raamatute väljaandmisel pannakse maksma kord, mis on kehtiv Palanga kaudu sisseveetavate raamatute kohta. Kuratooriumi kiri Rumjantseville on dateeritud 29. sept. 1802. a. Kuratoorium põhjendab kirjas oma seisukohti säärase otsekohesusega, mis Paul I valitsuse ajal vaevalt oleks olnud mõeldav ja hiljemgi oleks tundunud liiga julgena. Pärast tavalist sissejuhatust väidetakse kirjas⁹⁵: ülikoolilt, kellel senini üldse veel puuduvad hädavajalikud kirjanduslikud abivahendid, on võetud võimalus nende soetamiseks, mis on vältimatuks takistuseks tema arengule. Selle nii üliõpilastele kui õppejõududele tähtsa tarviduse rahuldamiseks on välismaalt tellitud raamatuid, et asutada ülikooli raamatukogu; nende saabumist Riiga ja Pärnu

⁹² Storch, Russland, 1804, lk. 127.

⁹³ Schroeder Ungern-Sternbergile 20. sept. 1802. a. UR 559, l. 28.

⁹⁴ F. 402, nim. 12, sü. 2, l. 141.

⁹⁵ F. 402, nim. 12, sü. 5, l. 45 jj.

on oodata neil päevil. Nüüd aga teatatakse esialgse järelepärimise peale sealsetest tolliameteist raamatute väljaandmise tingimuste kohta, et riigi Kommertskollegiumi 30. juuli määruse põhjal need raamatud lastakse läbi vaid pärast raamatute nimestiku (kolmes eksemplaris) ja allkirjaga tõestatud tunnistuse esitamist, kusjuures viimane peab tagama, et väljastatavad raamatud ei sisalda midagi usu-, riigi- ega kõlblusevastast. Olgugi et kuratooriumile mainitud määrus pole teadmata, on ta veendunud, et see ei või olla kohaldatav ülikoolile, palub seepärast alandlikult luba esitada ministrile oma põhjendusi. Neid raamatuid ei tellita mitte müügiks, vaid ülikooli tarviduste rahuldamiseks; ülikooli raamatukogust ei laenutata sääraseid teoseid, mis ühel või teisel põhjusel pole kõlblikud levitamiseks rahva keskel. Aga need raamatud peavad sisaldama võimalikult täieliku repertooriumi inimlikest teadmistest ja uurimustest ning seepärast paratamatult sisaldama ka igat liiki eksimusi, sest need juhatavad tõe, ja ülikooli kohuseks on neid eksimusi kummutada ning nende eest hoiatada. Tähendab, juba sel põhjusel pole võimalik anda nõutud allkirja, rääkimata sellest, et on täiesti võimatu teada, mida sisaldavad välismaal ilmunud ja tellitud raamatud. Pealegi tähendaks sellest määrusest kinnipidamine ülikoolile suurt ajakaotust.

Krahv Rumjantsev andis kuratooriumi palvele käigu, ning juba 22. oktoobril sai kuratoorium teate⁹⁶, et keiser on lubanud Tartu ülikoolile saadetud raamatute väljaandmise Riia ja Tallinna tolliameteist kontrollita, vaatamata sellele, kas nad saabusid maa- või mereteed kaudu. Pärnu kaudu aga raamatuid sisse vedada ei lubatud.

Andnud suuremad tellimused Kummerile, jätkas Ungern- Sternberg ka raamatute ostmist kohapeal. Nii ostis ta Gaugerilt raamatuid 172 rbl. eest, Lisnerilt (Peterburis) 75 rbl. eest ja Grenziuselt 112-köitelise seeria «Allgemeine deutsche Bibliothek» 80 rbl. eest.⁹⁷ Tõenäoliselt osteti samal ajal mõned raamatud ka Tallinna raamatukauplejalt Bornwasserilt.

Sama Bornwasseri vahendusel müüs ülikoolile 400 rbl. eest arstiteaduslikke raamatuid Dr. Walther Tallinnast. Selles kogus oli 111 raamatut ning lisaks veel brošüüre. Bornwasser saatis raamatud 12. dets. 1802. a. Tartusse. Arve tasus Bornwasserile Eestimaa rüütelkond Tallinnas Ungern-Sternbergi isiklikul palvel alles 12. märtsil 1803. a.⁹⁸

Vaadeldes ülikooli oste kodumaa raamatukauplejailt, tekib küsimus, miks olid need nii väikesed, kuna vajadus raamatute järele oli tõesti suur? Eelmainitud ostud tõestavad, et raamatukogul ei puudunud tahe osta neilt vajalikku, kui neil vaid oleks olnud nõutavat pakkuda. Nähtavasti ei suutnud kohalikud raamatukauplejad,

⁹⁶ F. 402, nim. 12, sü. 2, l. 177.

⁹⁷ F. 402, nim. 4, sü. 23, l. 39 (Gauger ja Grenzius) ja l. 40 (Lisner).

⁹⁸ F. 402, nim. 4, sü. 22, l. 234.

olgu et raamatukaubandust pidurdavad tõkked olid langenud, küllalt kiiresti kohandada oma äritegevust vastavalt ülikooli nõudeile. Välismaa raamatukaubanduse ringkondades olid nad liiga vähe tuntud, et neile oleks võidud usaldada krediidi peale suuremaid raamatupartiisid. Sularahas aga ei riskeerinud Balti raamatukauplejad osta raamatuid, millede realiseerimises nad polnud kindlad.

Ent ülikooli asutamine Tartus äratas mõnegi lootuse. Nii pöördus Tartu raehärra J. L. Gauger 1802. a. suvel kuratooriumi poole taotlusega toetada teda raamatukaupluse asutamisel. Tema taotlust toetas ka ülikooli nõukogu. Palve tuli otsustamisele 8. augustil.⁹⁹ Koosolekul avaldati arvamust, et kuigi raamatute muretsemine ülikoolile on juba korraldatud, võiks siiski toetada Gaugerit, kui ta ellu kutsub nii soliidsed raamatukaupluse, et see peale ülikooli tellimuste suudab rahuldada nii ülikooli õppejõudude kui ka eraisikute vajadusi. Ülikooli raamatukauplejaks teda ei valitud, kuid lubati talle anda avanss 1000 rbl. suuruses, kui ta esitab küllaldase kindlustuse.

Lisaks raamatukauplejailt hangitud raamatuite ostis Ungern-Sternberg kuratooriumi nõusolekul pärast raamatukogu avamist veel järgmised eraraamatukogud: R. G. v. Kirchnerilt 150 rbl. eest, A. Chr. Lehrbergilt osa raamatukogust 478 rbl. 25 kop. eest¹⁰⁰ ja rittmeister v. Gersdorffilt 100 rbl. eest. Kuigi Petuhhov väidab,¹⁰¹ et omandati ka J. S. Hollanderi raamatukogu, ei vasta see tõele, sest raamatukogu aruandes 27. aprillist 1805. a. kuraator Klingerile öiendab prof. Morgenstern oma eelmise aasta aruannet, tähendades, et «eelmise aasta aruandes mainitud ostutehing Hollanderi raamatukogust jäi teostamata, sest raamatukogu omanikud loobusid müügist»¹⁰². Tagasi lükati A. Witzmanni ettepanek Peterburist osta tema raamatukogu¹⁰³. Sellest pakkumisest teatas raamatukoguhoidja prof. Morgenstern Ungern-Sternbergile kirjalikult. Omalt poolt esineb ta ettepanekuga pakkumine tagasi lükata, sest ta pooldab Unger-Sternbergi põhimõtet, et on kasulikum kallimalt osta vajalikke üksikuid teoseid kui raamatukogusid, kus kasulik ja kasutu on läbiseigi. Ungern-Sternberg ühines Morgensterni seisu-

⁹⁹ F. 402, nim. 12, sü. 2, l. 114.

^{*100} Suurema osa Lehrbergi raamatukogust omandas krahv N. P. Rumjantsev. Vt. Румянцовский Музей. Путеводитель I, lk. 23.

¹⁰¹ Петухов. Юрьевский университет, I, lk. 163.

¹⁰² UR 11, l. 57.

¹⁰³ Morgenstern Ungern-Sternbergile 18. novembril 1802. a. Redigeerimise lõpetamise järel käsikirjade osakonnas avastatud toimikus (UR 73-a, l. 1). Kirjas teeb Morgenstern ms. ka ettepaneku teatada Witzmannile, et see ei näeks asjata vaeva oma kogu kataloogi Tartusse saatmisega. Ostmisest äraütlemise põhjuseks oli see asjaolu, et Witzmann polnud eriteadlasena tuntud ja tema raamatukogu koosnes teostest vananenud ja väheväärtuslikes väljaannetes. Vastus ise on saadetud 6. detsembril selle järel, kui Ungern-Sternberg oli kirjas teatanud oma nõustumisest eespool refereeritud esitisega (dateerimata kiri Morgensternile: UR 73-a, l. 10).

kohaga ning viimane teatas Witzmannile, et ärgu see end vaevaku kataloogi saatmisega. Lahtiseks jäeti Augsburgi vaimulike asjade ministeeriumi seniori J. A. Urlspergeri raamatukogu omandamise küsimus, mis tekkis päevakorda veidi ebaharilikes tingimustes. 1802. a. juunis teatas nimelt riigisekretär v. Engel kuratooriumile, et ta on saanud keisrilt käsu küsida, kas Tartu ülikool ei tahaks osta Urlspergeri raamatukogu.¹⁰⁴ Kuratoorium otsustas paluda saata talle selle raamatukogu kataloogi. See jõudis kohale septembris ja anti raamatukoguhoidja abile prof. Pöschmannile tutvumiseks ning arvamuse avaldamiseks. Viimane aga viivitas otsustamisega kuni K. Morgensterni saabumiseni Tartusse. Mõõdus veel mõni aeg, ilma et küsimus oleks nihkunud paigast. Vahepeal oli aga ülikooli haldamine kuratooriumilt läinud üle ülikooli nõukogule, kes omakorda tegi Morgensternile ja Pöschmannile ülesandeks avaldada oma seisukohad raamatukogu omandamise kohta. Alles 1803. a. 22. jaanuaril teatasid need kirjalikult ülikooli nõukogule¹⁰⁵, et nad ei poolda selle raamatukogu ostmist, sest see koosneb peamiselt haruldustest, vastavatud ülikool aga vajavat vähem bibliofiilseid haruldusi kui klassikalisi teoseid kõikide teaduste alalt, ja et praegustes oludes polevat lubatav osta raamatukogu, mille hind (tema eest nõuti 17 000 kuldnat) pole kooskõlas ülikooli vajadustega, ning et müüja ettepanek paluda keisrit, et ta raamatukogu annetaks ülikoolile, on taktitu. Selle kirja põhjal ülikool loobuski Urlspergeri raamatukogu ostmisest.

Ungern-Sternberg, andes oma viimase tellimuse Kummerile, saatis veel ühe tellimuse välismaale, nimelt Fr. Nicoloviusele Königsbergis. See tellimus polnud srur, temas esinesid peamiselt teatme- ja filoloogilised teosed.¹⁰⁶ Nähtavasti loodeti selle tellimisega rahuldada ülikooli neid kiireloomulisi vajadusi, mis vahepeal olid seoses õppetööga esile kerkinud ning millede rahuldamist ei tahetud kauemaks edasi lükata. Loomulikult oodati, et Königsbergist jõuavad raamatud kiiremini Tartu kui Leipzigist. Siiski viibis Nicoloviusele antud tellimuse täitmine ning raamatud (saadetes oli neid 14) saadeti 18. jaanuaril 1803. a. voorimehega Palanga kaudu Riiga.

Kui välismaalt telliti raamatud ja ajakirjad Kummeri ja Nicoloviuse kaudu, siis teist teed käidi poliitilise ning kirjandusliku perioodika tellimisel. Need tellimused anti Tartu postkontorile. 1802. a. maksti Tartu postimeistrile v. Middendorffile ajakirjade ettetellimiseks 366 rbl.¹⁰⁷

Kui enne ülikooli avamist raamatukogu sai annetustena 2 suuremat kogu, siis hiljem annetati talle vaid üksikuid teoseid. Ja

¹⁰⁴ F. 402, nim. 4, sü. 4, l. 63.

¹⁰⁵ Sealsamas, l. 94.

¹⁰⁶ Nicolovius Ungern-Sternbergile 19. jaanuaril 1803. a. (u. k.). UR 559, l. 71 ja 74 jj.

¹⁰⁷ F. 402, nim. 4, sü. 23, l. 46.

kuigi H. Storchi ajakirjas «Russland unter Alexander I»¹⁰⁸ leidub teade, nagu oleks vürst Golitsõn Tartu ülikoolile andnud õigusteaduslikud raamatud Ochi raamatukogust, mille keiser Aleksander I 20 000 rbl. eest ostnud Baselist ning annetanud Golitsõnile, siis ei vasta see tõele. Ülikoolile pole Golitsõn Ochi raamatukogu annetanud. See kogu, mille koostis küündis 3000 köiteni, annetati 1804. a. seaduste komisjonile.

Mis puutub raamatukogu arvulisse suurusse 1802. a. lõpul, siis võib seda kindlaks määrata vaid umbkaudu, sest meil puuduvad küllaldased andmed nii Kummerilt kui ka kohapeal ostetud kogude arvulise koosseisu kohta. Ülikooli raamatukogus võis olla kuni 7000 köidet, kusjuures kohapeal soetatud köidete arv ületas 4000 ja Kummerilt ning Nicoloviuselt oli tellitud kokku umbes 1469 teost (esimeselt umbes 1454 ja teiselt 15). Tellitud raamatuist saadi kätte suurem osa; tellimustest jäi täitmata alla 10%. Saadud raamatute hulgas aga oli palju mitmeköitelisi teoseid ja pikki seeriaid, mispärast eelnev köidete arvutus peaks olema üsna tõenäoline; seda kinnitavad ka Kummerile ja Nicoloviusesele makstud summad.

Esimesest raamatukogu aruandest, mille K. Morgenstern 1804. a. mais esitas kuraator Klingerile,¹⁰⁹ nähtub, et tolleaegses raamatukogu koosseisus oli 13 220 köidet, missugusesse arvusse ei kuulunud raamatud, mis olid küll ostetud või annetatud, kuid polnud veel saabunud raamatukokku; samuti olid aruandest välja jäetud väitekirjad ja brošüürid, mida kavatseti kokku kõita. Kui 13 220 köitest maha arvame raamatukogu juurdekasvu 1804. a. maini, mille suurus oli umbes 5500—6000 köidet, siis leiame, et raamatukogu koostis 1802. a. lõpul pidi tõenäoliselt isegi ületama 7000 köidet.

Käsitajade kogu aga koosnes 2 türgikeelsest manuskriptist, mille 1801. a. 16. veebruaril oli annetanud ülikoolile F. Adelung.

Raamatukogus olid võrdlemisi rahuldavalt esindatud ajalugu, filosoofia, füüsika, looduslugu, arsti- ja õigusteadus, kuna ilukirjandus, keeleteadus, kirjanduslugu, klassikaline kirjandus, kunst, maateadus, matemaatika, riigiteadused ja teoloogiline kirjandus olid esindatud tunduvalt nõrgemini.

Raamatukogu asutamiseks oli kuratoorium kulutanud rüütellkondade summadest 14 748 bankorubla. Kummerile oli makstud 6073 Saksi taalrit ja 5 krossi, kohalike ostude peale kulutatud 6148 bankorubla 25 kop. ning ajalehtede-ajakirjade abonemendiks 366 rubla. Seejuures võlgneti Kummerile 3000 rubla ja Nicoloviusesele 36 taalrit ja 16 krossi. Kõik välismaised arved tasuti Zuckerbecker ja Kleini pangakontori kaudu Riias. Kui Kummerile ja Nicoloviusesele maksti taalrites, siis Tancki arved tasuti Lüübeki markades.

¹⁰⁸ Storch, Russland, I, 1804, lk. 139.

¹⁰⁹ UR II, l. 40 jj.

Nii näeme, et Ungern-Sternbergi administratsiooni ajal oli raamatukogu peale kulutatud summa, mis peaaegu kahekordselt ületas rüütelkondade poolt selleks otstarbeks määratud krediidi.

Kuid selle ülekulutuse pärast Ungern-Sternberg ei pääsenud ka etteheidetest. Nii tõstis Liivimaa substituutkuraator maakohunik A. F. v. Sievers tema vastu süüdistuse¹¹⁰ võimupiiridest üleastumise pärast, meenutades seejuures rüütelkondade otsust, millega raamatukogu peale oli 25. märtsini 1803. a. lubatud kulutada 10 000 rubla; nüüd aga olevat raamatute soetamiseks välja antud juba 13 117 rubla 95 kop.¹¹¹, kusjuures kuratoorium võlgneb Kummerile veel umbes 3000 rubla ja Nicoloviusele samuti märkimisväärse summa. Sieversi etteheidetele vastas Ungern-Sternberg 10. aprilli istungil.¹¹² Ta tunnistas, et kuigi süüdistajal on vormiliselt õigus, arvab ta siiski seda enesele teeneks, et tahtlikult astus eelarvest üle ja kasutas raamatukogu asutamiseks neid summasid, mis olid assigneeritud muuks otstarbeks, kuid mida temast mitteleolevaid põhjustel esimesel aastal polnud võimalik kasutada eelarvekohaselt. Edasi tähendas ta, et sellega, et ta eriti toetas raamatukogu, pole midagi kaotatud ja pole ka kahjustatud rüütelkondade kassat, see-eest aga on asutatud avalik raamatukogu, mille koostises on esindatud kõik teadusalad niivõrd mitmekülgsest, kuivõrd seda lubasid aeg ja olud. Iseloomustades oma püüdeid raamatukogu organiseerimisel ja väljaarendamisel, kutsus ta ülikooli personali tunnistajaks, et ta on raamatukogu asjus toiminud väsimatult ja pingelise hoolega ning võimalikult säästlikult, mispärast ta oleks oodanud oma töö eest raamatukogu rajamisel pigem kiitust kui laimust. Süüdistuse omavolis tõrjus Ungern-Sternberg kindlalt tagasi, sest ta olevat alati informeerinud kuratooriumi liikmeid oma tegevusest, nagu seda võivat tõendada koosolekul viibivad kuraatorid, ja kuratoorium olevat seni kõik ta sammud õigeaks tunnistanud; pealegi olevat ta instruksiooni ja 26. aprilli 1802. a. koosoleku protokollis § 22 alusel¹¹³ volitatud kuratooriumi tegevuse vaheaegadel iseseisvalt õiendama kõik tähtajalised maksed raamatute, aparaatide jne. eest. Loomulikult polnud Sieversi esinemisel Ungern-Stern-

¹¹⁰ F. 402, nim. 12, sü. 2, l. 225 jj. (kuratooriumi 5. jaanuari 1803. a. protokollis). See ei olegi otsene süüdistus, vaid kassarevisjoni märkuste osa, mis on protokollis kantud ainsa kohalviibiva kuraatori (Baranoffi) juuresolekul. Et seda tehti Ungern-Sternbergi mujalviibimise ajal, siis võib oletada mingi omavahelise arveteõiendamise sugemeid. Kassa dokumentatsiooni osas valitses suur korralagedus, mida Ungern-Sternberg oma vastuseletuses pidi omaks võtma.

¹¹¹ Nagu eespool nägime, isegi rohkem.

¹¹² Sealsamas, l. 246 jj. Ka siin on tegemist vastulause protokollis kandmisega sama kuratooriumi liikme (Baranoffi) kohalviibimisel. Protokollis ei nähtu, et seda Ungern-Sternbergi seletust oleks kuraatorite poolt arutatud. Koosolekul ei viibinud kriitiliste revisjonimärkuste esitaja Sievers.

¹¹³ F. 402, nim. 12, sü. 2, l. 22 (protokoll) ja sealsamas, nim. 4, sü. 12, l. 9—14 (instruksioon).

bergi vastu mingisuguseid tulemusi, sest sisuliselt oli viimasel õigus.

Nagu on eespool mainitud, asus raamatukogu 1802. aastast alates Bocki majas. Kuid tal puudusid omaette ruumid. Nii raamatukapid kui ka riulid ja muu inventar, mis oli soetatud juba enne ülikooli avamist, olid paigutatud saali, mida kasutati ka *auditorium maximum*'ina. See ruum oli läbikäidav ning polnud seega kuigi sobiv raamatukogule, kus töötamine nõuab rahu ja vaikust. Kuid vaatamata sellele oli raamatukogu töö küllalt intensiivne, mida tõestab raamatukogu kasutamine.

Raamatukogu kasutamise kohta väidab Morgenstern 1826. a.,¹¹⁴ et Tartu ülikooli raamatukogu, arvestades õppejõudude ja üliõpilaste arvu, olevat algusest peale teiste ülikoolide raamatukogude hulgas sagedamini kasutatavaid raamatukogusid. 1802. a. kasutati teda 141¹¹⁵ korda, kusjuures laenutati 241 köidet, neist õppejõududele 108, ülikooli ametnikele 43, üliõpilastele 54 ja vöörastele 36.

Veel puudusid raamatukogul nii üld- kui ka süstemaatiline kataloog, ent neid asendasid üksikute kogude nimestikud. Viimaseid oli 1802. a. lõpul 8¹¹⁶, ja nimelt 1) Lestocq'i kogu nimestik, 2) Loewenwolde kogu nimestik, 3) Konstantin Pavlovitši kogu nimestik, 4) Ungern-Sternbergi poolt ostetud raamatute nimestik, 5) Lehrbergi kogu nimestik, 6) Kirchneri kogu nimestik ja 7—8) Gersdorffi kogude kaks nimestikku. Neist nimestikest on seni säilinud vaid 1.—4. ja 8. Nad rahuldasiid esialgu raamatukogu kasutajaid täiesti, sest raamatute valikul abistasid neid nii raamatukoguhoidja kui ka tema asetäitja ja sekretär ning kantselei-*ametnik*. Kuid süstemaatilise kataloogi koostamise mõte algatati siiski juba Ungern-Sternbergi poolt, kes laskis Morgensternil lineerida kataloogi proovilehe. Selle järgi kavatseti Leipzigit tellida kataloogi jaoks 12 köidet, mis pidid rahuldama 20 000-köitelise raamatukogu vajadusi.^{116-a} Uhes proovilehega esitas Morgenstern ka köidete pealkirjad, kuid märkimata alaliike, mida lubas välja töötada ajaks, mil tegelikult asutakse kataloogi koostamisele.

Et raamatukogul puudusid lugemisruumid, siis laenutati raamatuid peamiselt koju. Ainult õppejõududele oli antud võimalus raamatukogus tutvuda paari päeva jooksul uuema perioodikaga.

¹¹⁴ OR 30, l. 41 jj.

¹¹⁵ Morgenstern eksib (UR 11, l. 57), väites, et 1802. a. kasutati raamatukogu 151 korda.

¹¹⁶ UR l. d. 1: nimestikud ise: UR 80 (suurvürst Konstantin), UR 79 (Lestocq), UR 78 (Loewenwolde, Kirchner, Ungern-Sternberg, Lehrberg), UR 77 (Gersdorff 1 ja 2).

^{116-a} Morgenstern Ungern-Sternbergile 6. detsembril 1802. a. (UR 73-a, l. 7). Sellest kirjast nagu ka eelnevast, 18. novembri kirjast ja Ungern-Sternbergi vastusest sellele (UR 73-a, l. 1 ja 10) ei nähtu, et Ungern-Sternberg oleks olnud süstemaatilise kataloogi mõtte algataja.

pärast seda kui see oli raamatukoguhoidja poolt läbi vaadatud. Hiljem võisid õppejõud ajakirju juba koju võtta.

Laenutajate nimed kanti sisse erilisse raamatusse — «Verzeichniss der ausgeliehenen Bücher»,¹¹⁷ kus esimene sissekanne on tehtud 1802. a. 11. juunil. Esimesteks laenajateks olid õppejõududest prof. Meyer ja üliõpilastest v. Zoekkel prof. Parroti vastutusel.

Raamatukogu kasutasid vabalt õppejõud ja ülikooli ametnikud, üliõpilased võisid teostada oma kasutamissoigust õppejõudude vastutusel. Võõrastest võisid raamatukogu kasutada vaid Tartus ja selle ümbruskonnas — kuni 2 versta linna piirist — elunevad aadlikud, riigi- ja linnaametnikud ning suurgildi kaupmehed, nagu selgub ülikooli nõukogu 1802. a. maikuu koosolekute protokollidest,¹¹⁸ kus arutati Ungern-Sternbergi ülesandel Pöschmanni poolt koostatud raamatukogu määruste eelnõu. See eelnõu arvata- vasti küll jäigi eelnõuks, sest esimesed määrused on pärit hilise- mast ajast. Määruste projekt ise aga pole säilinud. Vaatamata sel- lele, et ta polnud ametlikult vastu võetud, rakendati ta siiski ellu.

Uue ülikooli statuudiga, nn. «Asutamisaktiga», mis oli koos- tatud professorkonna progressiivse tuumiku poolt Georg Fried- rich Parroti juhtimisel ja kinnitatud keisri poolt 1802. a. 12. det- sembril, muudeti rüütelkonna poolt ülalpeetav ja haldatav Tartu ülikool riiklikuks ülikooliks ning allutati 1802. a. 6. septembril loodud haridusministeeriumile. Kuratoorium kaotati. Asekuraator asendati kuraatoriga, kelleks sai Friedrich Maximilian Klinger, asukohaga Peterburis. Raamatukogus läksid juhataja funktsioo- niid üle raamatukoguhoidjale.¹¹⁹ Selle pöördelise sündmusega algas uus ajajärk ülikooli ja tema raamatukogu ajaloos.

Kuna kuratooriumi ametlikult ei informeeritud sellest, et ta on vabastatud ülikooli valitsemise ülesannetest, siis jäi Ungern- Sternberg esialgu äraootavalt edasi oma kohale. Ent ülikooli asjaajamise juhtimine läks temalt üle ülikooli nõukogule. Et kuratoorium aga keeldus ilma rüütelkondade nõusolekuta ülikoo- lile üle andmast oma arhiivi, siis ähvardas sellest tekkida seisak ülikooli asjaajamises. Eriti valusasti andis end raamatukogus tunda ärilise kirj vahetuse puudumine. Seepärast pöördus Morgen- stern 14. veebruaril 1803. a. ülikooli nõukogu poole ettepane- kuga nõuda asekuraatorilt välja kõik ülikooli raamatukogusse

¹¹⁷ ÜR 203, l. 2: prof. Meyer on nr. 1 all saanud raamatuid tõesti 11. juu- nil; üliõpilasele v. Zoekelile on aga laenutatud alles 19. augustil.

¹¹⁸ F. 402, nim. 5, sü. 1, l. 7—10: ülikooli nõukogu protokollide väljavõtted selles küsimuses. Raamatukogu määruste projekt on siiski säilinud (sealsamas, l. 71—74). Kirjutatud on ta prof. Pöschmanni poolt ja alla kirjutatud Morgen- storni ja Pöschmanni poolt. Tekstis Pöschmanni käekirjaga parandusi. Raama- tukogu kasutajate kohta § 9 (sealsamas, l. 72).

¹¹⁹ Morgenstern kasutab raamatukoguhoidja nimetuse asemel raamatukogu direktori nimetust esmakordslt juba kirjas Kummerile 11. aprillist 1803. a. (ÜR 11, l. 2).

puutuvad toimikud. Nõukogu otsustas rahuldada Morgensterni palve¹²⁰ ning 18. veebruaril 1803. a. pöördus rektor G. F. Parrot kirjalikult kuratooriumi poole palvega välja anda ülikooli nõukogule kogu raamatukogu kirjavahetus, faktuurid ning raamatute nimestikud. Kas Parroti taotlusel oli reaalseid tagajärgi või mitte, seda me ei tea.¹²¹ Uldtuntud on ka seik, et ülikooli nõukogu võttis kuratooriumi arhiivi omavoliliselt oma valdusse kuraatorite äraolekul, neilt selleks nõusolekut saamata ja ignoreerides kuratooriumi sekretäri proteste.¹²² On võimalik, et tookord saadi kätte ka materjale raamatukogu arhiivist.

Asekuraatori koha kaotamise tagajärjel jäi Ungern-Sternberg nüüd ilma senisest palgast (1000 bankorubla aastas). Et kuidagi hüvitada Ungern-Sternbergi, pöördus ülikooli rektor Parrot keisri poole taotlusega, et talle määrataks kompensatsiooniks pension.¹²³ Taotluse tulemusena vabastati ta 20. augustil 1803. a. lõplikult teenistusest, kusjuures talle määrati ülikooli eelarve summade arvel pensioniks 1000 bankorubla aastas, õigusega seda saada ka uuesti ametisse määramisel.

Et Ungern-Sternberg on osutanud teatud teeneid raamatukogule selle organiseerimise perioodil, siis pole liigne siinkohal veidi pikemalt peatuda tema elulool ja tegevusel Tartus.

Johan Friedrich Emanuel parun von Ungern-Sternberg sündis

¹²⁰ F. 402, nim. 5, sü. 33, l. 8.

¹²¹ Selle kohta on siiski andmeid olemas. Kuratooriumi 1803. a. 14. aprilli protokoll on Ungern-Sternberg lasknud sisse kanda teate, et ta on raamatukogu sekretärile K. Petersenile mõni aeg tagasi üle andnud raamatukogu kirjavahetuse, tellimuste nimestikud jm. (F. 402, nim. 12, sü. 2, l. 252). Nende tagastatud materjalide hulka kuulusid kõigi andmete järgi: Ungern-Sternbergi kirjavahetus raamatukogu asjus (ÜR 559) ja tellitud raamatute alfabeetiline nimestik (ÜR 74-a), millelele on korduvalt viidatud käesolevas töös. Viimati nimetatud toimikus on olemas ka tagastamist tõendav Morgensterni märged (vt. viide 79).

Käesoleva töö redigeerimise lõpetamise järel avastati korraldamisel olevas raamatukogu arhiivi osas erikõide (ÜR 73), milles koopiais on antud Ungern-Sternbergi kirjavahetus (ÜR 559), Kummeri faktuurid (ÜR 598) ja Morgensterni kirjad Ungern-Sternbergile 1802. a. novembris-detsembris (ÜR 73-a). Kuna neis kirjades on juttu 1803. a. perioodika jm. tellimisest, mille jälgimine võis raamatukogule tähtsust omada vaid sellel aastal, siis on tõenäoline, et lisaks Ungern-Sternbergi kirjavahetusele ka Kummeri faktuurid olid raamatukogu kasutuses juba 1803. a., mil neist on koostatud eespool nimetatud koopiate raamat.

^{*122} Bock, Livländische Beiträge, I, Beilage B, lk. 120 jj.

¹²³ Parrot Aleksander I-le jaanuari algul 1803. aastal. Saksakeelses tõlkes: B i e n e m a n n, Parrot und Alexander I, lk. 324 jj. Parroti väga avameelne kiri ei jäta kahtlust selles, et siin oli tegemist osava taktilise manöövriga: selleks et segi paisata uue statuudiga sõltumatuks muutunud ülikooli vastast rüütelkondade rinnet, osteti pensioni annetamisega üles selle rinde tegelik juht — Ungern-Sternberg. Kirjale eelnevalt keeldusid võimukandjad (Klinger jt.) käiku andmast Ungern-Sternbergi pensionitaotlusele tavalist teed mööda kui põhjendamatu. Vt. Klingerit esitis Ungern-Sternbergile pensioni määramise (F. 402, nim. 4, sü. 12, l. 21) ja pensioni maksmise kohta ka siis, kui ta peaks uuesti ametisse määratama (sealsamas, l. 23).

28. aprillil 1763. a. Läänemaal, Paslepa mõisas. Esialgse hari-
duse sai ta koduõpetuse teel maal omaste mõisais. Kaheksateist-
kümneaastasena saadeti ta Saksamaale oma haridust jätkama.
Algul astus ta Württembergi hertsogi Karl Eugeni rajatud kuri-
kuulsasse Karlsschule'sse, kuid viibis seal vaid 21. septembrist
1781. a. kuni 13. veebruarini 1782. aastal. On võimalik, et ta
Karlsschule's tutvus ka F. Schilleriga, kes olevat korduvalt külas-
tanud selles koolis oma endisi toakaaslasi. Pärast Stuttgardist
lahkumist astus Ungern-Sternberg Erlangeni ülikooli, kus
a. 1782—1784 kuulus õigusteaduse kõrval loenguid saksa kirjan-
dusest, ajaloo, matemaatikast ja füüsikast. Selle järel viibis ta
lühemat aega Viinis, veetis oma aega peamiselt maalimisega.
Sellest lemmikharrastusest ei loobunud ta hiljemgi. 1785. a. vee-
bruaris astus Ungern-Sternberg aktuaarina ülemmaakohtu teenis-
tusse. Järgmisel aastal valiti ta ka rüütelkonna sekretäriks. 1787. a.
avansseeriti ta ülemmaakohtu sekretäriks ja 1795. a. määrati ta
asehalduskorra-aegse kriminaalkohtu nõunikuks. 1787. a. tutvus
Ungern-Sternberg A. Kotzebuega. Tihedad suhted viimasega
arendasid Ungern-Sternbergis huvi teatri vastu.

1800. a. valiti Ungern-Sternberg Eestimaa rüütelkonna poolt
ülikooli substituutkuraatoriks. 30. juulil 1800. a. valis kuratoorium
ta ühel häälel ülikooli asekuraatoriks. Ta võttis pakutud koha
vastu, loobus aga sellest, niipea kui ülikool viidi üle Jelgavasse.
Kuratooriumi koosseisu aga jäi ta Eestimaa kuraatorina Cl. G. v.
Baranoffi asemele, kes kategooriliselt keeldus järgnemast ülikoo-
lile ta uude asukohta. See oli Ungern-Sternberg, kellele Eestimaa
rüütelkond olevat usaldanud salajase ülesande venitada ülikooli
avamisega Jelgavas nii kaua, kuni neil ringkondadel, kes poolda-
sid ülikooli asukohana Tartut, õnnestub veenda Paul I, et see muu-
daks 25. detsembri ukaasi.¹²⁴ Asekuraatori kohuste täitmisele asus
Ungern-Sternberg uuesti 30. jaanuaril 1802. a. Asekuraatorina
võttis ta tegelikult enese kätte ka raamatukogu juhatamise.

Kui prof. G. B. Jäsche iseloomustab Ungern-Sternbergi kui
peent, haritud ja väga humaanset inimest,¹²⁵ siis on selle iseloo-
mustusega vastuolus prof. J. W. Krause hinnang¹²⁶, sest viimane

*¹²⁴ Ungern-Sternberg. — Baltische Monatsschrift, 24, lk. 118.

¹²⁵ Jäsche Morgensternile 1802. a. 4. aprillil. Mrg. DCXIII, l. 125. Selles
kirjas nagu ka eelnevais veenab Jäsche oma sõpra Morgensterni siirduma
Tartusse. Selleks ülistab ta ka teisi kuratooriumi liikmeid peaaegu samade
sõnadega (sealsamas, 2. aprilli kirjas). Lugada neist Jäsche poolt erakirjas
väljendatud hinnangutest mingit püsivat Jäsche suhtumist Ungern-Sternbergisse
on neil asjaoludel liiga julge ja vähe põhjendatud, pealegi kui sama Jäsche
läks kaasa otsustavas võitluses ülikooli sõltumatuse eest Parroti poolt juhitud
progressiivse professorskonna tuumikuga.

¹²⁶ Mscr. 349: Wilhelms Erinnerungen XI, lk. 38: «... da er Professoren
etwa wie gewöhnliche Verwalter nach Livlandsky Manier zu behandeln
gedachte.» See Krause arvamus ei välista Jäsche oma. Kuigi käesolevas töös
järgnevalt esitatud Krause iseloomustus on üldiselt paikapidav, peame arves-
tama, et endine mõisavalitseja (Krause) ja endised mõisnike koduõpetajad
(Parrot, Jäsche jt.) tundsid seda «Livlandsky Manier'i» liiga hästi, et selle

tõendab, et just Ungern-Sternbergi harjumus kohelda õppejõude «nach Livlandsky Manier» olevatki kutsunud välja kuratooriumi-
vastase käärimise, mis lõppes autonoomse, rüütelkondadest sõl-
tumatu riikliku ülikooli loomisega Aleksander I poolt 12. det-
s. 1802. a.

Niisiis kaks täiesti erinevat hinnangut. Kas õigus on Jäschel
või Krause? Jäsche siirameelsuses meil pole põhjust kahelda,
kuid Krause liialdused, lõikav sarkasm ja üleolev ironia nende
kaasaegsete iseloomustamisel, kellele ta eriti ei sümpatiseerinud,
on niivõrd tuntud tema «Mälestustest», et peame ka Ungern-
Sternbergi iseloomustust võtma vajaliku ettevaatusega.

On vähe usutatav, et Parrot oleks hakanud Ungern-Sternbergile
taotlema pensiooni ta vabanemise puhul asekuratori kohalt, kui
ta tõesti oleks olnud niivõrd ebapopulaarne, nagu meid tahab
veenda Krause.¹²⁷ Vaevalt oleks ka Ungern-Sternberg konfliktis
Sieversiga otsinud toetust ülikooli personalilt, kui ta suhted õppe-
jõududega oleksid olnud halvad. Ja kui ühest 1803. a. augustis
kirjutatud Pöschmanni kirjast Morgensternile¹²⁸ loeme, et ta
raamatukoguhoidja asetäitjana tihti kuni subordinatsiooni unüs-
tamiseni protesteeris nende Ungern-Sternbergi korralduste vastu,
mis tema arvates kuidagi võisid kitsendada raamatukoguhoidja
(kes ei olnud veel kohale jõudnud) vaba tahet või parimat veen-
dumust, siis peame küll tunnistama, et kõik see vähe sobib ette-
kujutusega Ungern-Sternbergist kui kõrgist Balti junkrust.

Mõistagi oli Ungern-Sternberg põlvnemise, traditsioonide ja
kasvatuse kaudu seotud kogu Balti minevikuga ja oma seisuse
ideoloogiaga. Ent ta huvi kunsti ja kultuuriküsimuste vastu tõen-
davad, et ta oli oma seisuse mitte kõige halvemaid esindajaid meie
maal.

Mis puutub Ungern-Sternbergi suhtumisse ülikooli õppejõudu-
desse, siis pole nende ridade kirjutaja leidnud mingisugust toetus-
punkti Krause väidete õigustamiseks. Muide, Krause astus üli-
kooli teenistusse pärast kuratooriumi tegevuse lõppemist, mis-
pärast ta õieti ei võinudki olla kursis kõigi kuratooriumiaegsete
seikadega. Küll näitavad aga kõik seni leitud dokumentaalsed
andmed — olgugi et neid pole palju —, et Ungern-Sternbergi
suhtumine õppejõududesse oli kõigiti korrektna ja heatahtlik, kus-
juures talle ei saa ette heita ei erilist nõudlikkust ega formalismi.

Ülikooli «Plaan» andis asekuratorile niivõrd suured õigused
raamatukogu suhtes, et Pöschmann nimetab Ungern-Sternbergi

---

olemasolus kuratooriumi juhtivate meeste juures eksida, pealegi kus see nii
drastilisel kujul on formuleeritud «Plaani» sätetes. «Livlandsky Manier'i»
Krause formulatsioon on muidugi seletatav tema kogemustega mõisaomanina.

¹²⁷ Parroti tõeliste motiivide kohta vt. eespool viide 123.

¹²⁸ Pöschmann Morgensternile. Mrg. CCCXLII 1802—1808, lk. 407 jj. Datee-
rimata kiri (nagu Pöschmanni juures favaliselt) on saadetud tõenäoliselt siiski
varem: sisulistel jm. kaalutlustel on see dateeritav juba 1803. a. esimesse poolde.

raamatukogu juhatajaks.¹²⁹ Ta ei piirdunud ainult kirjanduse soetamisega, vaid võttis osa ka raamatukogu korraldamisest, nagu selgub eelmainitud Pöschmanni kirjast Morgensternile, kuigi tal puudusid tegelikult kogemused raamatukogu töös. Ent kogemusi asendas tal kirjandusalane haridus. Raamatute valikuks ja hankimiseks sellest ehk piisas, ent raamatukogu korraldamiseks oli seda vähe. Sellepärast tal tekkisidki lahkarvamused Pöschmanniga, sest viimane tahtis raamatukoguhoidjale, kes polnud veel kohale saabunud, säilitada suuremat tegevusvabadust sel teel, et püüdis jätta lahendamata neid küsimusi, mis puudutasid raamatukogu üksikasjalist organiseerimist. Teoinimesena oli Ungern-Sternberg huvitatud sellest, et raamatukogu korraldustööd ei jääks maha ta koostise juurdekasvust ja et raamatukogu oleks juba õppetöö algusest peale kasutuskõlblik.

Ungern-Sternbergi puuduseks raamatukogu juhatajana oli ta utilitaarne vaade raamatukogule. Selle utilitaarse printsiibi rakendamise tõttu raamatukogu komplekteerimisel jäi ülikooli raamatukogu jäädavalt ilma mõnestki haruldasest ning kasulikust teosest, mainigem näiteks Bergmanni¹³⁰ või J. S. Hollanderi raamatukogu. Viimane koosnes 11 480 köitest ning selle omandas 1815. a. krahv N. P. Rumjantsev.¹³¹

Ungern-Sternbergi töökspidamise, et raamatukokku tuleb soetada teoseid, mida ülikool vajab õppetöös, ning tagasi lükata pakkumised, mis väärtuselt ületavad ülikooli vajadusi, tunnistasid õigeks ning võtsid algul omaks ka ta kaastöölised raamatukogus — Morgenstern ja Pöschmann. Nii rõhutas Morgenstern sageli hiljem, kui ta juba oli raamatukogu juhatajaks, utilitaarse printsiibi tähtsust raamatukogu komplekteerimisel.¹³² Ka Pöschmann, meenutades kirjas Morgensternile¹³³ Lukianost, kes pilkas sääraseid raamatusõpru, kes taga ajavad vaid raamatuid, mida on rikkunud koid ja tolm, esitab vaateid, mis täiesti ühtivad Ungern-Sternbergi omadega. Samas kirjas Morgensternile lausub ta eelöeldule vahetult järgnevalt, et raamatukokku peaks hankima peamiselt suuri teoseid, milledes käsitletakse põhjalikult kas kogu teadusala või selle osa, kuna väikeste eriuurimuste soetamisele ei maksaks panna suurt rõhku. Nii osutub, et Ungern-Sternberg ei pärandanud järeltulijale mitte üksnes provisoorselt korrastatud

¹²⁹ Pöschmann Morgensternile. Mrg CCCXLII 1802—1808. lk. 407 «... weil der dam[alige] Vicecurator Chef der Bibliothek war...»

¹³⁰ Osa sellest raamatukogust on siiski 1806. a. ostetud. UR 11, l. 100 jj. ja 116.

*¹³¹ Rigasche Stadtblätter 1875, lk. 423.

¹³² Väidet utilitaarse põhimõtte rakendamise kohta Morgensterni poolt tuleb võtta ettevaatusega. Kaasaegne ülikooli juhtkond oli pigem arvamusel, et ta küsimata, kas eelarve seda võimaldab, sageli ostis kunstiesemeid ja raamatuid, mis ei omanud praktilist, utilitaarset väärtust.

¹³³ Pöschmann Morgensternile 19. märtsil 1806. a., Mrg CCCXLII 1802—1808, lk. 442.

raamatukogu korraliku asjaajamise ja äriliste sidemetega, vaid isegi tõekspidamisi ning sihtjooni edaspidiseks tegevuseks.

Raamatukogu asutamine oli tungivalt vajalik, sest välismaa nimekamad teadlased keeldusid tulemast Tartu ülikooli juurde peamiselt kartusest, et siin nad on sunnitud õppevahendite, teaduslike instituutide ja raamatute puudumise tõttu katkestama oma uurimused ning üldse loobuma teaduslikust tööst. Raamatukogu asutamisega oli lõplikult kõrvaldatud hädaoht, et Tartu ülikoolil võiks kunagi tekkida raskusi õppejõudude leidmisel.¹³⁴

1802. a. lõpuks kujunes välja ka raamatukogu isikuline koosseis. Raamatukoguhoidjaks sai prof. K. Morgenstern, tema asetäitjaks prof. G. F. Pöschmann, sekretäriks K. F. L. Petersen, kantselei-ametnikuks J. Th. A. Leibnitz; raamatukõitjaks valiti 27. märtsil 1802. a.¹³⁵ Joh. M. Kugge, ent ei kindlustatud talle seejuures mingisugust eelisõigust kõitetööde saamisel.

II. RAAMATUKOGU 1803.—1839. A.

I. Komplekteerimine

Tartu ülikooli 1802. a. 12. detsembri «Asutamisakt» lülitas Tartu ülikooli vene kõrgema hariduse süsteemi, 1803. ja 1820. a. statuudid ning 1817. a. koosseisude ja eelarveseadus aga seadsid ta kindlale majanduslikule baasile ning löid soodsad tingimused teaduslikuks tööks, mida ei võimaldanud 1799. a. ülikooli «Plaani» sätted.

1802. a. 12. detsembri statuudi kehtestamisel võttis raamatukoguhoidja prof. K. Morgenstern raamatukogu juhtimise enda kätte.

Tuli kõigepealt jätkata raamatukogu komplekteerimist, sest noor õppeasutus, mis asetses kaugel suurematest kultuurikeskustest, vajab esmajoones head raamatukogu juba sellepärast, et saada kvalifitseeritud õppejõude. Kuid enne kui asuti raamatukogu komplekteerimisele, tuli raamatukogu juhtkonnal kindlaks määrata komplekteerimise printsiibid. See oli seda vajalikum, et ülikooli statuudi kohaselt¹³⁶ olid fakulteedid kohustatud kaks korda aastas — veebruaris ja augustis — dekaanide kaudu esitama raamatukogule soovitud raamatute nimestikud, mida raamatukoguhoidja (1805. aastast peale direktor) koos oma asetäitjaga pidid läbi vaatama ja otsustama, milliseid neist võis osta, arvestades, et nende ostuks kulutatud summa ei ületaks $\frac{3}{4}$ raa-

¹³⁴ See väide ei ole vaba liialdusest. Veel 1828. aastal oli üheks põhjuseks, miks Ranke keeldus tulemast Tartu ülikooli ajalooprofessoriks, sinne väike ja puudulik raamatukogu.

¹³⁵ F. 402, nim. 12, sü. 2, l. 38.

¹³⁶ Устав Дерптского университета, § 113

matukogu aastaeelarvest. $\frac{1}{4}$ eelarve summast jäi raamatukogu direktori käsutusse, kes võis sellest summast kasutada ülikooli nõukogu nõusolekuta 600 rbl. Morgensterni kirjadest nähtub, nagu oleksid komplekteerimise põhimõtted välja kujunenud juba tema ametisoleku algul. Osalt on see õige, kuid teatavate reservatsioonidega. Tegelikult kujunesid nad lõplikult välja raamatukogu juhatuse ja professorite ühises koostöös. Kindlad põhimõtted ja asjaolu, et nende rakendajaks oli 1803.—1839. a. üks ja sama isik, soodustasid järjekindlust nii raamatukogu komplekteerimisel kui ka korraldamisel. Selle tulemuseks oli, et raamatukogu ülikooli koostöö viljana peatselt kujunes harmooniliseks tervikuks, milles olid esindatud võrdlemisi täielikult teaduse saavutused.

Millised siis olid need printsiibid, mida rakendati raamatukogu komplekteerimisel?

Kokkuvõtlikult võib neid väljendada järgmiselt: raamatuid ei tohi hinnata mitte selle järgi, kui laias või kitsas ulatuses neis käsitletakse ainet, vaid teadusliku väärtuse järgi; originaaltöid eelistatakse tõlgetele, eriti ilukirjanduse alal; ostetakse vaid teaduslikuks tööks vältimatult vajalikku, hoidudes harulduste ostmisest; ilukirjandust ostetakse ainult niipalju, kui seda nõuavad õppetöö otsesed vajadused; hoidutakse kesk- ja algkoolide õpikute ostmisest, et raamatukogu mitte koormata; ei osteta terveid raamatukogusid, vaid valitakse neist vajalikud raamatud.

Juhindudes nendest põhimõtetest, alustati uutes tingimustes raamatukogu komplekteerimist. Nagu on eespool juba öeldud, olid õppejõud kohustatud esitama raamatukogule oma soovid kirjalikult kaks korda aastas. Tegelik töö aga näitas, et säärane kord ei vastanud elu nõuetele — polnud küllalt painduv. Sellepärast kujuneski aja jooksul välja kord, et raamatukogu direktor võttis professoritelt sooviavaldusi vastu igal ajal, vaatamata sellele kas nad esitati kirjalikult või suuliselt. 1814. a. seati raamatukogus sisse sooviavalduste, nn. «desiderata'de» raamat,¹³⁷ millesse õppejõud ja raamatukogu töötajad võisid sisse kanda raamatud, mida nad soovitasid hankida raamatukogule. Soovitate raamatute nimestikkude saamisega professoritelt oli aegajalt raskusi, sest osa neist, eriti aga juristid, suhtusid raamatute tellimisse loiult. Nad kas jätsid nimestikud üldse esitamata või esitasid neid suure hilinemisega. Mõistagi, et katedreid, mille juhatajad olid aktiivsemad, varustati kirjandusega rikkalikumalt kui teisi, kus loiult suhtuti raamatute hankimisse. Et vältida suuremate lünkade tekkimist raamatukogu fondides, püüdis raamatukogu direktor ise komplekteerida neid teaduslikke distsipliine, millede eest ei hoolitsenud nende esindajad ülikoolis. Nii tellis ta ajavahemikus 1804.—1818. a. omal algatusel umbes 500 köidet juriidilist kirjandust. Komplekteerimine ei teinud talle

¹³⁷ i k. (1814—1823). ÜR 71, l. 2.

raskusi, sest tavaliselt tegi ta väljakirjutusi retsensioonidest kõigi silmapaistvate trükiteodete kohta, et alati olla kursis uuema kirjandusega.

Enamik võõrkeelseid raamatuid osteti Saksamaalt — kirjastajatelt, antikvariaatidest ja raamatute oksjonitelt, olgugi et ülikoolil oli Tartus nimeliselt oma raamatukauplus, mida pidas alates 1802. a. J. L. Gauger, kelle järglaseks sai 1810. a. Meinshausen.¹³⁸ Gauger oli kohustatud täitma ülikooli tellimused nii vene kui ka välismaa raamatute hankimisel. Kuid oma ülesandeid täitis ta niivõrd lohakalt, et raamatukogu oli sunnitud suurema osa tellimustest suunama mujale. Lünki raamatukogu fondis, eriti jätketeoste osas, mis tekkisid tema hooletuse tagajärjel, pole suudetud täies ulatuses likvideerida tänapäevani, mistõttu esinebki raamatukogu fondides mõningaid inkomplektseid väljaandeid.

Saksamaalt ei ostetud algul mitte üksnes Saksamaal kirjastatud raamatuid, vaid ka Itaalia, Inglismaa, Prantsusmaa jne. trükiteodeid. Sellepärast hakati hiljem ostma kirjandust vahetult veel Itaaliast ja Inglismaalt, prantsuskeelseid raamatuid aga Peterburist. Peterburist hangiti suuremal arvul ka meditsiinilist kirjandust. Venekeelset kirjandust osteti võrdlemisi vähe, peamiselt vene keele ja kirjanduse, ajaloo ning õiguse alalt. Vene kirjanduse hankimise ülesande võtsid endale vene keele ja kirjanduse professorid G. A. Glinka, A. S. Kaissarov ja A. F. Vojeikov. Hiljem tellis raamatukogu vene kirjandust juba vahetult Peterburist Lisnerilt, Gräffilt, A. F. Smirdinilt (alates 1828. a.) ja I. Borodinilt. Peterburi Teaduste Akadeemia raamatukauplustest osteti ainult akadeemia väljaandeid. Slavistika-alast kirjandust osteti ka Austriast.

Et raamatukogu eelarvesummad jaotati enam-vähem proportsionaalselt kateedrite vahel vastavalt nende arvule, siis tuli vene raamatute soetamisel alati võidelda rahapuudusega, sest vene raamatuid nõudsid ainult kolm kateedrit. Vene keele kateedri juhatajate kõrval peab veel mainima pärastist kauaaegset ülikooli rektorit, vene ajaloo professorit J. Ph. G. Ewersit, kes omal ajal töötas N. M. Karamzini juures Moskvast, ja prof. J. G. J. Neumannit, kes esinesid nõudmisega, et vene kirjanduse hankimisele pöörataks suuremat tähelepanu, mis on vajalik kontaktis olemiseks Venemaa elu ja teadusega. Et Ewersil oli kavatsus Tartu ülikooli juures ellu kutsuda slaavi keelte ja ajaloo uurimise keskus, siis loomulikult püüdis ta luua selle asutamiseks eeltingimusi. Kõigepealt tuli hoolitseda selle eest, et raamatukogus oleks piisavalt erialast kirjandust. Sellest olid tingitud tema taotlused, et raamatukogu eelarvest eraldataks vene raamatute ostmiseks suuremad summad. Ka nõutab ta ning saabki selleks otsarbeks lisadotatsiooni.¹³⁹

¹³⁸ Петухов, Юрьевский университет, I, lk. 195.

¹³⁹ Sellest lähemalt tagapool.

Raamatukogu eelarve oli kindlaks määratud 5000 bankorub-
lale, millele lisandusid erakorralised assigneeringud ja sissetule-
kud dublettide oksjoneist. See oli igatahes summa, mis kaugelt
ületas Lääne-Euroopa ülikoolide kulutused raamatutele tol ajal.
Kuid Napoleoni-aegsed sõjad põhjustasid rahakursi languse. Tõu-
sid raamatute hinnad, vähenes raamatute ostmine. Aga raamatu-
kogu eelarvet koormasid veel majanduslikud kulud ja toetus
kirurgiakliinikule, sest ülikooli nõukogu otsuse kohaselt eraldati
raamatukogu eelarvest kirurgiliste instrumentide ostmiseks
150 rbl. aastas. Tavaliselt kulutati raamatukogu krediidid kirjan-
duse hankimiseks jäägita, kuid 1806. a. ei saadud neid sõjaolude
tõttu ära kasutada. Kasutamata summa kanti üle järgmise aasta
eelarvesse. Eriti raskeks muutus raamatukogu komplekteerimine
kirjandusega pärast 1807. a., mil Venemaa liitus kontinentaal-blo-
kaadiga ja asus sõjaseisukorda Inglismaaga. Selle tagajärjeks
oli, et Inglise kaaperlaevad hakkasid püüdma laevu, mis sõitsid
Venemaa sadamatesse, ja konfiskeerisid tabatud kaubad. Inglise
kätte sattus ka üks saadetis raamatuid, mis oli adresseeritud
Tartu ülikoolile. Tekkinud olukorras tuli ostudest kas täiesti loo-
buda või suunata saadetised maad mööda. Viimane moodus aga
oli kallis ning tõstis raamatute hinda ligi $\frac{1}{3}$ võrra. Kuid raama-
tukogu siiski ei loobunud ostudest, ta ainult vähendas neid. Sel
ajal hangiti mõnigi haruldane saksa väljaanne, mida ei leidu
isegi Saksamaa raamatukogudes, nagu näit. ajakirja «National-
Zeitung der Deutschen» 1807. aastakäik, mille kohta saksa ajakir-
jade uurija Diesch väidab¹⁴⁰, et see polevat üldse trükist ilmu-
nudki. Näib, et mõnigi Saksamaal ilmunud raamat, mis hävitati
Napoleoni tsensuuri poolt, pääses siiski enne konfiskeerimist
Venemaale.

Aastal 1812 algas Isamaasõda. Katkesid sidemed välismaaga,
lakkas raamatute ostmine välismaalt. Uut kirjandust muretseti
vähe. Vähenesid ka ostud kodumaalt, sest raamatukauplustes
puudusid raamatud. Väike oli ka annetuste arv.

Kui pärast võidukat sõda taastati sidemed välismaaga, algas
raamatute ostmine uuesti. Esmajoones komplekteeriti saamata
jäänud ajakirju ja jätkteoseid, mis tavaliselt kiiresti kaovad müü-
gilt. Teisi, poliitilistest situatsioonidest tekkinud lünki kavatseti
täita pikema aja jooksul, sest suuremateks ostudeks puudusid või-
malused, kuna juba 1811. a. olid raamatukogule tekkinud isegi
võlad, mis nõudsid kiiret tasumist. Esialgu ostetakse raamatuid
vähem kui enne sõda, kuid ostude arv tõuseb alates 1821. a.
Jooksva kirjanduse kõrval ostetakse ka raamatuid, mida ei saa-
dud hankida eelmistel aastatel ja sõja vältel. Seda võimaldas
uus, 1817. a. kehtestatud ülikooli koosseisude ja eelarve seadus,
milles raamatukogu vajaduste rahuldamiseks oli ette nähtud

¹⁴⁰ Diesch, nr. 1258, lk. 353.

10 000 bankorubla aastas, suured erakordsed assigneeringud riigi ja ülikooli summadest, sissetulek 1812. a. oksjonil müüdnud dublettide eest ja teised vähemad tuluallikad, nagu näit. de Bray Lii-vimaa ajaloo¹⁴¹ müümisest saadud summad. Muide, seda teost (600 eks.), mis autor oli annetanud ülikooli raamatukogule, osteti vähe. Ta jäi seisma lattu ja muutus hilisemal ajal võrdlemisi haruldaseks raamatuks.

Erakordsete assigneeringute arvel osteti nüüd vanemaid välja-andeid igalt teadusalalt, millede puudumine andis end tunda ülikooli teaduslikus töös, ja komplekteeriti juriidilist kirjandust. 1827.—1840. a. vahemikus osteti vene ja slaavi kirjandust 12 284 rbl. 84 kop. eest lisadotatsiooni arvel, mis oli raamatukogu täiendamiseks määratud 1827. aastal seoses ülikooli 25 aasta juubeliga.¹⁴²

Jooksva kirjanduse kõrval osteti rohkesti ka vanemaid raamatuid antikvariaatidelt, eraisikutelt ja oksjonitelt. Eriti odavasti saadi kirjandust oksjonitelt ($\frac{1}{4}$ — $\frac{3}{4}$ raamatukaupluse hinnast), kui konkurents oli väike. Tavaliselt saadeti oksjonitel müügile tulevate raamatute nimestikud raamatukogule, kus neist valiti välja soovitud raamatud, koostati nende nimestikud ja saadeti raamatukogu usaldusmehele, kes kohapeal teostas vajalikud ostud ja toimetas raamatud Tartu. Kuigi ülikoolil oli Saksamaal oma esindaja, nn. «kirjandusagent» Doppelmayr, kes muide oli kohustatud informeerima raamatukogu Saksamaa raamatuoksjonitest, polnud temast raamatukogule suurt kasu.

Erakordseks sündmuseks teaduse, eriti aga kirjanduse maailmas oli J. G. Herderi raamatukogu oksjon 1805. a. Weimaris. Peatun sellel seetõttu, et Herderi raamatukogu saatuse kohta pärast selle mahamüümist oksjonil pole üldse kirjanduses teateid ja et Herder, keda J. Kollár nimetab slaavi rahvaste sõbraks¹⁴³, oli seotud Venemaaga, kus ta (Riias) noores eas oli töötanud õpetajana. Meid huvitab Herder kui folklorist veel sellepärast, et tema tegevus rahvaluule alal satub kokku huvi tekkimisega rahvaluule vastu Venemaal, kus XVIII saj. hoolega kogutakse rahvalaule, muinasjutte, rahvakombeid jne. ning avaldatakse trükis. Meenutagem vaid M. D. Tšulkovi ja N. J. Novikovi tegevust sellel alal. Tekib küsimus, kas on võimalik, et Herder, elades Riias, ei teadnud, mis Venemaal tehti rahvaluule alal? Et talle pakuti kohta Peterburis, siis pidi tal ju olema Peterburiga mõningaid sidemeid, mis võimaldasid tal lähemalt tutvuda vene

¹⁴¹ Essai critique sur l'histoire de la Livonie, Dorpat. 1817.

¹⁴² Петухов, Юрьевский университет, 1, lk. 470.

¹⁴³ Herder polnud mitte ainult slaavi rahvaste sõber. Ta avaldas oma tuntud rahvaluule antoloogias («Volklied» 2. k., 1778—1779) ka 8 eesti rahvalaulu, mis ta (dots. E. Laugaste andmeil) oli saanud Hartknochi kaudu Hupeliilt. Herderi kogumiku avaldamisel oli suur ergutav mõju väikerahvaste rahvaluule harrastusele ja kodanliku rahvusliku liikumise tekkimisele.

kirjanduseluga ja mis omakorda pidi jätma jälgi tema enda tööle rahvaluule alal.

Tema raamatukogu trükitud kataloog saadeti poolele maailmale laiali, nagu kirjutab Morgensternile Tartu ülikooli raamatukogu usaldusmees Schwabe. Ostjaid kogunes palju. Eriti palju oli neid Peterburist. Suur konkurents ajas raamatute hinnad kõrgele. Suuremate ostjate hulka kuulus ka Tartu ülikooli raamatukogu. Viimase esindaja oli sunnitud loobuma mõnegi soovitud raamatu ostmisest, kui selle hind aeti liiga kõrgeks. Paari pildi pärast tuli tal võistelda suure saksa kirjaniku J. W. Goethega. Ostetud raamatud saadeti laevaga Riiga. Ent laev, mida juhtis kapten Lunau, hukkus Riia lahes ja rööviti rannaelanike poolt paljaks. Osa raamatuid päästeti, kuid raamatukogu loobus neist, et saada kätte kindlustusraha, kuna raamatud olid kindlustatud.¹⁴⁴ Hiljem ostis ta Riias korraldatud oksjonil kõik päästetud raamatud, arvult 170 köidet. Need on ajaloolised, kirjanduslikud ja filosoofilised teosed — üldiselt haruldased väljaanded, nagu näit.: *Russia seu Moscovia itemque Tartaria. Commentario topographico atque politico illustratae*, Lugduni Batavorum, Ex officina Elzeviriana, 1630; *P. Terentius Afer, Comoediae, Andria, Eunuchus, Heautontimorumenos, Adelphi, Hecyra, Phormio*, Venetijs 1545; *Delle orationi volgarmente scritte da molti huomini illustri de tempi nostri . . . per Francesco Sansovino*, In Venetia 1562; *Joh. Bellin, Syntaxis Praepositionum Teutonicarum oder Deutscher Forwörter kunstmässige Fügung*, Lübek 1660; *Thomas Campanella, Universalis philosophiae, seu metaphysicarum rerum, iuxta propria dogmata partes tres*, Parisiis 1638^{144.a}; *Flagellum, or The Life and Death, Birth and Burial of O. Cromwell*, London 1672. Neile valmistati eksliibrised «*Bibliotheca Herderiana*» ning hajutati raamatukogu fondides. Nagu kuratooriumi ajal jätkati ka nüüd raamatute ostmist eraisikuil, kui hind oli odav või kui vastavaid raamatuid oli muul teel raske, kui mitte võimatu hankida. Suurematel ostudest tuleb veel mainida maakaartide ja maateadusliku kirjanduse hankimist Omptedalt — 2103 lehte, 47 köidet ja konvoluuti — ning oste J. F. Recke raamatukogust Jelgavas¹⁴⁵, kust saadi 511 köidet, peamiselt Baltimaid käsitlevat kirjandust. Vähe-mal arvul ja üksikteoseid osteti kogu aeg.

Suur tähtsus raamatukogu komplekteerimisel oli annetustel. Annetajate hulgas leiame isikuid igast rahvakihist, ülikoole ja

¹⁴⁴ Morgenstern Albanusele 3. märtsil 1806. a. UR 11, l. 82 jj.

^{144.a} See on Campanella toimetatud kogutud teoste neljas köide. Raamatukogu ei oma selle väljaande teist köidet, milles ilmus ladinakeelse «Päikese riigi» tekst. Küll on aga olemas kriitilise väljaande seisukohalt tähtsate esimese (1623. a.) ja kolmanda (1643. a.) trüki eksemplarid.

¹⁴⁵ Recke raamatukogu asjus: Morgenstern Reckele 1. detsembril 1806. a. (UR 11, l. 129 jj.) ja Ompteda kogu asjus: Morgenstern Wittele (sealsamas, l. 63) ja Witte kirjad raamatukogule jm. (UR 78, l. 41–50).

asutusi. Arvuliselt vähemate annetuste kõrval esines rida suuremaid. Neist olid väärtuslikumad J. G. Schultzi, A. J. Esseni, P. K. Aleksandrovi ja prof. F. Giese pärand raamatukogule.

Et doktor J. G. Schultzil, kes elas Toruńis, polnud mingisuguseid suhteid Tartu ülikooliga, siis ei saa seletada tema otsust annetada oma raamatukogu Tartu ülikoolile muuga kui sooviga abistada noort õppeasutust, kes hädasti vajab kirjandust, eriti säärast kirjandust, mida oli raske leida raamatukauplustes.

Schultzi annetus¹⁴⁶, milles oli 1410 köidet, koosnes suuremas osas vanemaist arsti- ja loodusteaduslikest teoseist, kuid ei puudunud raamatud ka teiste teaduste alalt. Siin on rida haruldasi väljaandeid: N. Copernicus, De revolutionibus orbium coelestium, Basileae 1566; Galileo Galilei, Systema cosmicum, Lugduni Batavorum 1699; J. Keppler, Epitome astronomiae Copernicanae, Lintiis 1618; Th. Paracelsus, Der grossenn Wundartzney 2 Bücher, Augspurg 1536; A. Vesalius, Chirurgia magna, Venetiis 1568; A. Olearius, Auszfürliche Beschreibung der kundbaren Reyse nach Muscow und Persien, Schlesswig 1663.

Esseni annetus¹⁴⁷ sisaldab 16.—18. saj. silmapaistvate tege-laste ja õpetlaste kirju, mis on kokku köidetud. Köiteid on 11 ja lisaks veel 1 vihik. Kirju on neis umbes 2000. Siin on materjale, mis valgustavad saksa vaimset, eriti ülikoolide elu. 16. sajandist pärinevad Ph. Melanchtoni kirjad. 17. sajandist on Gottfried ja Joh. Oleariuse kirjad. 18. sajandist on pärit tuntud kartograafi, Peeter I agendi Joh. Baptist Homanni kiri 17. juunist 1723. a. J. A. Döderleinile, milles ta räägib, et on eelmisel aastal saanud Moskvast Kaspia mere ja Kamtšatka kaardid, millede järgi ta on parandanud Venemaa generaalkaarti ning parandanud kaardi tiitli Moskvast saadud näpunäidete järgi.¹⁴⁸

1832. a. annetas Tartu ülikoolile raamatuid P. K. Aleksandrov. Aleksandrov oli suurvürst Konstantin Pavlovitši vallaspoeg. Ta oli saanud oma isalt raamatukogu, mis asus Marmorpalees. Sellel raamatukogul oli seljataga huvitav ajalugu, millest jutustabki Muhhin oma eespool mainitud töös.¹⁴⁹ Muhhini uurimust püüab

---

¹⁴⁶ UR 1, l. 21—22 on sissekanne selle kohta, et see annetus on saabunud Tartusse 1804. a. 5. juulil.

¹⁴⁷ See annetus on toimunud Morgensterni vahendusel, kes sellest teatab eilises aruandes 1806. a. 13. detsembrist (UR 11, l. 134 jj.). Samas aruandes antakse ka annetuse iseloomustus köidete järgi.

¹⁴⁸ Homanni tähtsust Vene kartograafia ajaloos selgitab dots. E. Varep. tuginedes muuseas ka mainitud kirjale, mille kohta ta teateid oli saanud E. Viglalt. О картах, составленных русскими в атласе И. Б. Гомана 1725 г. — Известия Всесоюзного географического общества, 1959, т. 91. Кн. 290—298; sama, teises redaktsioonis: Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1958, lk. 312—321. Artiklites on ära trükitud Homanni kiri.

¹⁴⁹ Мухин, Судьба одной библиотеки, lk. 18—22.

täiendada käesolev ülevaade materjalide põhjal, mis leiduvad ülikooli raamatukogus.

See raamatukogu kuulus esialgu Joh. A. Korffile (1697—1766), kes 1734.—1740. a. oli Peterburi Teaduste Akadeemia presidendiks, hiljem saadikuks Kopenhaagenis ja Stokholmis. Korff oli kirglik bibliofiil. Ta ei kogunud raamatuid moepärast, vaid selleks, et neid lugeda. Ta kogus neid kõikjal — Peterburis, Kopenhaagenis, Stokholmis —, püüdes omandada iga raamatut, mis teda huvitas, ükskõik millise hinna eest. Oletatakse isegi, et tema raamatukogus leidis teaduste akadeemiast laenatud raamatuid, mida ta ei tagastanud akadeemia raamatukogule, vaatamata korduvatele meeldetuletustele. Ta kasutas iga juhust, et hankida endale silmapaistvatele riigitegelastele ja õpetlastele kuulunud raamatuid. Sellepärast leidub tema raamatukogus hulk sääraseid eksemplare, millel esinevad endiste omanike nimed, eksliibrised. Korffi raamatukogu peeti Peterburi kõige suuremaks ja rikkalikumaks väärtuslike ning haruldaste väljaannete poolest. Raamatukogu ei kasutanud Korff üksnes ise, vaid võimaldas selle kasutamist ka teadlastel. Raamatukogu koostises oli 30 000—36 000 köidet. 1764. a. ostis Katarina II selle oma poja, troonipärija Paul Petrovitši jaoks 50 000 rbl. eest, kuid jättis kasutamiseks endisele omanikule kuni ta surmani. Pärast Korffi surma toimetati raamatud Gatšinasse ja sealt Peterburi Marmorpaleesse, mis pärimise korras siirdus Konstantin Pavlovitšile. Nagu tähendatud, andis viimane Korffi raamatukogu oma pojale, kes nähtavasti samuti ei tundnud kuigi suurt huvi raamatute vastu. Ta loovutas suurema osa saadud raamatukogust Helsingi ülikoolile, kuna juriidilise kirjanduse ja Liivi-, Eesti- ning Kuramaad käsitlevad käsikirjad annetas Tartu ülikoolile. Kuid siitki eraldati mõned teosed Helsingi ülikoolile, nagu selgub Konstantin Pavlovitši raamatukoguhoidja N. Schmidt märkmest raamatute kataloogis¹⁵⁰. Muide, Schmidt oli endine Tartu üliõpilane.

Aleksandrovi annetus saabus Tartusse 10. detsembril 1832. a. 35 kastis ja paigutati raamatukogusse omaette fondina. Ta koostises on 1660 raamatut 2938 köites, mitte 5000, nagu on öeldud Haridusministeeriumi aruandes 1832. a. kohta.¹⁵¹ Koos raamatutega saabus ka vastav köide kataloogist. Niisiis osutub, et osa Marmorpalee kataloogist on säilinud TRÜ Teaduslikus Raamatukogus, kuna seni oldi veendunud, et see on tervena läinud kaotsi. See on köide *in Folio*, millel puudub pealkiri.¹⁵² Nummer-

¹⁵⁰ UR 155. l. 101 jm.; l. 32 asetsevaist märkustest nähtub, et mõned köited on jäänud ka Aleksandrovi käsiraamatukokku.

¹⁵¹ «Извлечение из отчета Министерства народного просвещения за 1832 год» nimetab (lk. 8) küll annetust ennast, kuid ei esita andmeid köidete arvu kohta.

¹⁵² UR 155.

Supplément
à la 2e partie des Catalogues
de la grande Bibliothèque

contenant les Ouvrages juridiques de la Bibliothèque
du Palais de Justice et les Manuscrits
touchant les droits et privilèges de la Couronne
la Lorraine et l'Alsace

1832.

datud lehtede arv on 198 ja lisal, mis on kirjutatud 1832. a., 9. Esimesel leheküljel esineb kalligraafilises kirjas:

Tables des Divisions

I. Traités généraux de Jurisprudence	
Droit civil général et de differens pays	page 1.
II. Droit criminel	„ 37.
III. Droit ecclésiastique	„ 41.
IV. Droit féodal	„ 65.
V. Droit public et politique	„ 74.
Economie politique. Police. Commerce	page 178 ¹⁵³ .

Lõpus:

Supplément

à la 2de partie du Catalogue
de la Grande Bibliothèque,

contenant les Ouvrages juridiques de la Bibliothèque du Palais de Marbre, et les Manuscrits, touchant les droits et privilèges de la Courlande, la Livonie et l'Estonie.¹⁵⁴

Kataloogi lehed on lineeritud vastavalt lahtrite arvule, mida on kuus. Lahtrite ülemises osas on kunstipärasest kirjas: teisel — Auteurs, kolmandal — Editions, neljandal — Volumes, viiendal — Format, kuuendal — Armoire. Esimesel lahtril, kus on raamatute tiitlid, pealkiri puudub. Kuuendas lahtris on antud kappide numbrid V, XXVI ja XXVII ning raamatu kohanimber kapis.

Aleksandrovi annetus koosneb raamatuid 16. sajandi lõpust kuni 18. sajandi lõpuni. Peale Korffilt ostetud raamatute on siin raamatuid ka Paul I nn. «suurest raamatukogust»: Nimelt leidub kogus raamatuid, millede marokäännahast köidetel esinevad Paul I initsiaalid PP ja P, ning raamatuid, mis on trükitud pärast Korffi surma. Raamatute hulgas leidub rohkesti sääraseid, millel esineb endise omaniku nimi või eksliibris.

Kui Muhhin esitab küsimuse¹⁵⁵, kuhu on läänud Peeter I kaastöölise Andrei Artamonoviš Matvejevi võrdlemisi suur raamatukogu, mille saatusest puuduvad igasugused teated, siis võimaldab TRÜ Teaduslikus Raamatukogus säilitatav Aleksandrovi kogu koostis osaliselt leida vastust sellele küsimusele. Nimelt leidub selles raamatuid, milledele A. A. Matvejev on kirjutanud oma nime vene ja ladina kirjas, andmed ostukoha ja -aja kohta ning raamatu hinna. Raamatud on ostetud Pariisist. Tähen­dab, need raamatud on pärit Matvejevi raamatukogust. Pole võimatu, et Tartu kogus on teisisi Matvejevi raamatuid, millel aga puudub omaniku nimi. Tõenäoliselt omastab Korff Matvejevile kuulunud raamatud ajal, mil ta oli teaduste akadeemia presidendiks. See koht võimaldas

¹⁵³ UR 155, l. 3.

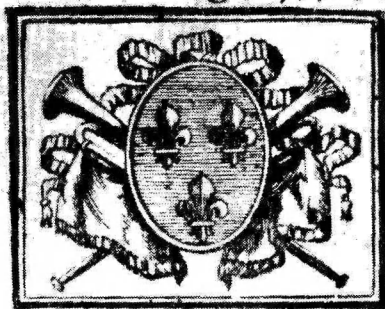
¹⁵⁴ Sealsamas, l. 198.

¹⁵⁵ Мухин, Судьба одной библиотеки, lk. 8. Küsimuse esitab õieti Muhini raamatu eessõnas V. Lukomski.

REGLEMENS
ET
ORDONNANCES
DU ROY,
POUR LES GENS
DE GUERRE.

TOME II.

De Matvejev

A PARIS,
Chez FREDERIC LE NARD, seul Imprimeur
du Roy pour le fait de la Guerre.

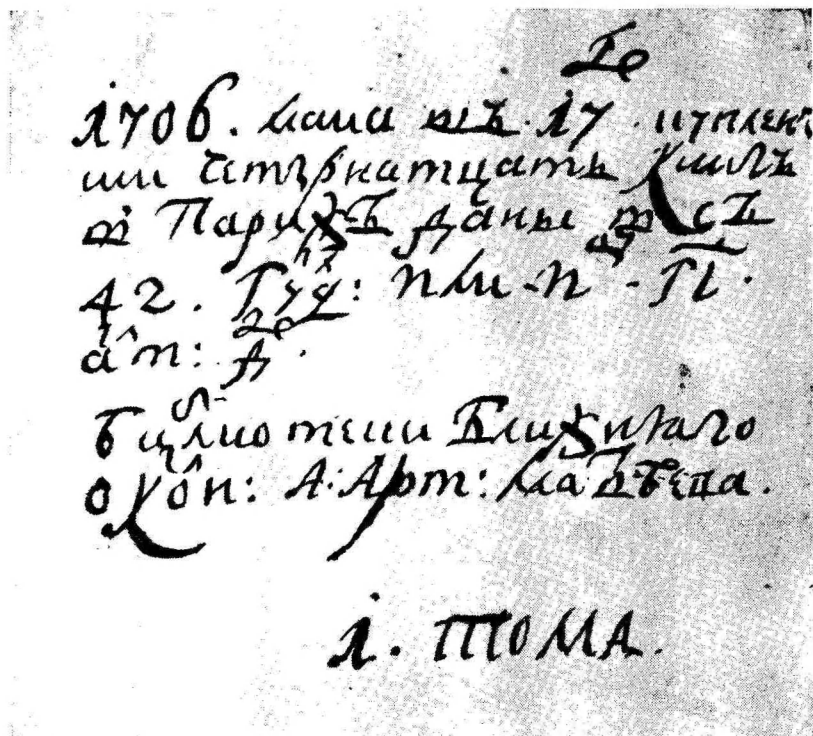
M. DC. XCI.
AVEC PRIVILEGE DU ROY.

LIBR. BOTM.
ACADEM.
PORTAT.

Joonis 4. A. A. Matvejevi raamatukogu ühe kõite tiitelleht.

tal jälgida raamatute liikumist ja omastada isegi neid raamatuid, mida suunati akadeemia raamatukogusse. Sellepärast pole võimalu, et Matvejevi raamatud, mis olid määratud akadeemiale, sat-
lusid Korffi kogusse.

Peale Matvejevi raamatute on Aleksandrovi annetuse hulgas avastatud ka raamatuid, millel esineb P. Gordoni, Peeter I teise

Joonis 5. A. A. Matvejevi raamatukogu ühe köite kaane sisekülg.

kaastöölise nimi, ja teos G. F. Dolgorukovi raamatukogust, mille köide on varustatud tema superekслиibrisega — esimesel kaanel vapp, teisel nimetähed. Teatavasti oli Dolgorukov esimene, kes Venemaal hakkas kasutama oma raamatuil superekслиibrist.

Prantsus-, saksa-, inglise- ja ladinakeelsete raamatute kõrval leidub siin vaid üksikuid venekeelseid: Артикул воинский с кратким толкованием, 2 тисн., Спб. 1735; Указ нашему Сенату... в будущем 1767 г. в Москве учредить комиссию для сочинения проекта нового уложения (1766 г. дек. 14); Наказ комиссии о сочинении проекта нового уложения, М. 1767; Имянной список депутатам, выбранным в комиссию о сочинении проекта

Joonis 6. G. F. Dolgorukovi raamatukogu üks köiteid. Superekliibrisena esikaanel vapp ja tagakaanel nimetähed.

нового уложения, М. 1768; Генеральный регламент... по которому государственные коллегии... поступать имеют, 3-ье тисн., Спб. 1735; Уложение Царя Алексея Михайловича, М. 1649. Needki ei kuulunud Korffi, vaid Paul I isiklikku kogusse.

Aleksandrovi kogus leidub ka Th. More'i «Utopia» eksemplar (Basileae 1518).¹⁵⁶

Suuremate annetuste hulgas tuleb mainida ka Giese parandust.¹⁵⁷ Ferdinand Giese, silmapaistev keemik, oli 1803.—1814. a. Harkovi ja hiljem Tartu ülikooli keemia ja farmaatsia professoriks. Ta parandas 1821. a. raamatukogule kõik raamatud, mis oli kogunud elu vältel. Oma testamendis avaldas ta soovi, et tema kogust moodustataks eri fond, mida täiendataks pidevalt vastava kirjandusega, kulutades selleks aastas 300 rbl., s. o. 5% tema raamatukogu väärtusest. Ta esimene soov täideti, teine aga mitte, sest selle täitmine oleks võinud tekitada segadust raamatukogu struktuuris. Giese poolt koostatud kataloogis on nimistatud 1551 numbrit, sealhulgas 548 dubletti. Üldse jäi raamatukokku 1114 köidet. Osa keemialaseid ajakirju anti üle keemia kabinetile. Giese raamatukogu on esindatud järgmised teadusalad: metallurgia, botaanika, füsioloogia, keemia, füüsika, tehnoloogia ja teaduste ajalugu. Kogus on üsna palju alkeemilist kirjandust. Esineb võrdlemisi

¹⁵⁶ See on More'i «Utopia» kolmanda, J. Frobeniuse (C) trüki märtsikuu väljaanne. Teos on kokku köidetud samal 1518. a. märtsikuu J. Frobeniuse juures trükitud töödega: 1) M. Ritiuse «De regibus Francorum, Hispaniae, Hierosolymorum, Neapolis et Siciliae, Ungariae» ja 2) J. Garzoni «De rebus Saxoniae, Thuringiae, Libonotriae, Misnae et Lusitiae».

Kahjuks ei ole meie raamatukogu see Th. More'i teose eksemplar defektideta. Temas on keegi «kasutaja» noaga kõrvaldanud (noa lõikejäljed on selgesti nähtavad ka eelmistel lehtedel) Michels-Ziegleri kirjelduse järgi (Th. More'us, Utopia. Herausgegeben von V. Michels und Th. Ziegler, Berlin 1895, lk. XLV ja XLVIII): 1) tiitellehe ja Erasmusse sissejuhutuse («Erasmus an Frobenius»), 2) lk-d 17 ja 18 («Morus an Aegidius» — algusosa) ja 3) lk-d 25 ja 26 (A. Holbeini žanripilt ja «Sermo Raphaelis Hythlodei» — algusosa). Nende kolme teose kokkukõitmise (dateeritud sisekaanel 1717. aastaga) järel on sisekaanel antud kõite sisukord, milles «Utopia» tiitel (nagu teistegi tööde oma) on antud tiitellehe järgi («De noua insula Utopia» jne.), millest peab järeldama, et tiitelleht oli siis «Utopia» eksemplaril veel olemas. Et Muhhini andmeil (Мухин, Судьба одной библиотеки, lk. 19 jj.) on Korffi raamatukogu laenutamise korras kasutanud ka teised isikud, siis on tõenäoline, et keegi neist ongi eespool nimetatud defektide tekitaja. Defekti avastamise järel on raamatukogu töötajate poolt koostatud uus sisukord (paberilehel, mis on kleebitud kõite eesmise pärgamendist kattelhe külge) ja selles on «Utopia» tiitel antud tiitellehe puudumise tõttu teose lehekülgedele trükitud ülatiitli järgi («Thomae Mori Utopia»).

Peale selle haruldase «Utopia» trüki on Aleksandrovi kogu kaudu meie raamatukokku tulnud ka Michels-Ziegleri järgi võrdlemisi haruldase 1601. a. Frankfurdi trüki eksemplar. Et Morgensterni raamatukogu koosseisus on 1852. aastal meie raamatukokku saabunud ka väga haruldane «Utopia» 1516. a. esimese trüki eksemplar (vt. Т. Мор, Утопия, lk. 257: teda on kogu maailmas olemas vaid kuus eksemplari), siis on meie raamatukogu kõige rikkam Nõukogude Liidu raamatukogude hulgas selle sotsialistliku mõtte tähistese väga haruldaste ja haruldaste väljaannete poolest. Vt. ka märkus 52.

¹⁵⁷ Журнал департамента народного просвещения, 1821, lk. 253.

haruldasi väljaandeid, nagu näit.: De alchimia opuscula complura veterum philosophorum, Francoforti 1550, käsikirjaliste märkmetega; Rosarium philosophorum... cum figuris, Francoforti 1550, samuti käsikirjaliste märkmetega. Füüsika alalt on siin A. Stoikovitši töid ja Peterburi Teaduste Akademia liikme Fr. U. T. Aepinuse kõne «De similitudine vis electricae atque magneticae» (Petropoli 1758). Loodusteaduse alalt paistab silma J. B. Fischeri töö «Versuch einer Naturgeschichte von Livland» (Aufl. II, Königsberg 1791), kus lindude, kalade, taimede jne. nimetusi on antud ka eesti keeles. Siin leiame veel «Pharmacopoea rossica» (1798). Mõistagi, et ei puudu tema enda tööd.

Annetuste hulgas paistab veel silma Berliini õigusteadlase Baumgarteni leselt saadud kogu juriidilisi dissertatsioone¹⁵⁸, milles oli üle 4000 nimetuse.

Need olid suuremad annetused. Kuid hinnatavad olid ka vähemad, sest nende hulgas leidis väärtuslikke väljaandeid. 20-ndate aastate lõpul hakkas kahanema kohalike annetuste arv, kuid selle asemel sagesid annetused Peterburist. Oli annetajaid, kelle nimed regulaarselt figureerisid raamatukogu aruannetes ja annetuste raamatus.

Annetuste raamatus esineb enamik ülikooli õppejõududest. Nende hulgas paistavad eriti silma professorid K. Morgenstern, W. Fr. Clossius, J. Ph. G. Ewers, J. E. Ferd. Giese, D. H. Grindel, M. H. Jacobi, J. W. Krause, K. Chr. Ledebour, G. F. ja J. J. F. Parrotid, W. Struwe, A. S. Kaissarov ja A. F. Vojeikov. Prof. Ewersilt saadi venekeelseid raamatuid; muuseas annetas ta raamatukogule M. V. Lomonosovi vene keele grammatika 1788. a. väljaande. Struwe pidas meeles raamatukogu isegi pärast lahkumist Tartust, saates Pulkovost oma uuemaid töid vastavasisulise pühendusega. Kaissarovilt sai raamatukogu tema enda tööd, mis käsitlesid slaavi mütoloogiat ja pärisorjuse kaotamist Venemaal.

Annetajate hulgas leiame juba eestlasigi. Need on eesti keele lektor D. Jürgenson ja raamatukogu teenija P. Parts.

Hinnatav on prof. J. M. Chr. Bartelsi lese annetus. Et see peegeldab Bartelsi suhteid teiste ülikoolide õppejõududega, siis loendame tuntumate teadlaste nimed, kes saatsid Bartelsile oma töid. Need olid: N. I. Lobatševski, P. Kotelnikov, S. Korsakov, F. Lapšin, D. Perevoštšikov.

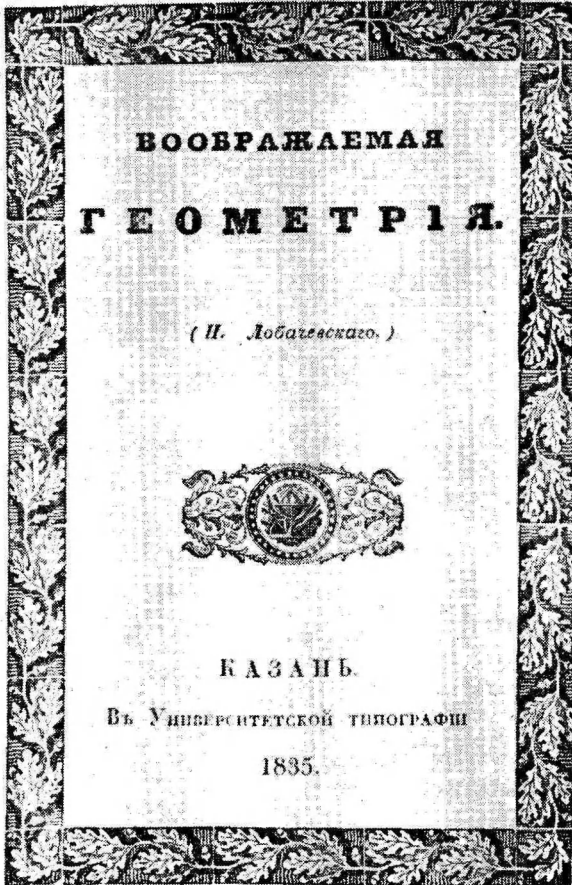
Unikaalsed on Lobatševski teosed. Kolmel neist on autori pühendus Bartelsile. Neil on säilinud ka sinkjashallid maitsekad kaanelhed, mida õnneks pole köitmisel ära rebitud.

Bartelsi raamatutest anti raamatukogule üle järgmised Lobatševski tööd: Воображаемая геометрия, 1835 (pühen-

---

¹⁵⁸ Annetus on tehtud prof. Rambachi vahendusel: vt. kuratooriumi protokoll 1803. a. 15. jaan. (F. 402, nim. 12, sü. 2, l. 238.), 23. märtsi protokolliis on teadaanne selle kohta, et see raamatukogu on kohale jõudnud (sealsamas. l. 242).

*Das Buch besitzet Bartels
für Andrius
Lini Buchhandlung*

Joonis 8. Lobatševski «Kujutava geomeetria» esimese trüki kaaneleht koos pühendusega Bartelsile.

dusega); Способ уверяться в исчезании бесконечных строк и приближаться к значению функций от весьма больших чисел, 1835 (pühendusega); Применение воображаемой геометрии к некоторым интегралам, 1836 (pühendusega); Понижение степени в двучленном уравнении, когда показатель без единицы делится на 8, 1834; Об исчезании тригонометрических строк, 1834; Алгебра или вычисление конечных, 1834.

Oli teisigi Tartu ülikooli professoreid, kes käsitletaval perioodil, saates oma töid teiste vene ülikoolide õppejõududele, said vastu nende omi. Kuid nende suhted ei peegeldu raamatukogu fondides nii selgesti kui Bartelsi suhted.

Ei unustanud raamatukogu ka endised Tartu üliõpilased. Nii saatsid siia oma töid Chr. Pander, K. E. Baer, M. S. Kutorga, kirjanik ja leksikograaf V. I. Dahl (Русские сказки. 1832; Были и небылицы казака Владимира Луганского, 1833—1839), K. Knorre ja teised.

Ajaliselt vanim käsikiri, mida omab TRÜ Teaduslik Raamatukogu, saadi Hatšatur Abovjanilt, progressiivselt armeenia kirjanikult, kes oli õppinud Tartu ülikoolis. See on armeenia kirikulaulude kogu, mis on kirjutatud pürgamendile 1283. a.

Annetused isikuilt, kes ei kuulunud ülikooli koosseisu, erinesid nii suuruselt kui ka väärtuselt. Annetati üksikteoseid ja kogusid. Leidus isikuid, kes korrapäraselt saatsid ülikoolile kirjandust. Annetustena saabusid raamatukogule ka vanemad eestikeelsed raamatud — H. Stahli, H. Gösekeni, E. Gutsleffi, J. W. Luce ja teiste tööd. Rittmeister E. Wolff annetas raamatu, mis oli saadud trofeena Napoleoni sõidukist prantslaste taganemisel Moskvast. Wolff omandas raamatu kasakailt ja andis üle raamatukogule. See on Plutarchose teose «Les vies des hommes illustres... trad. par Dacier» (Paris 1811) 7. köide. Punasel marokäänköitel on ekshiibrisena Napoleon I vapp, nagu see tavaliselt esineb tema raamatuil. O. Richter annetas raamatukogule idamaa käsikirju ja raamatuid, mida oli kogunud ta poeg, noor orientalist. H. Hagemeister annetas 16. ja 17. saj. trükiseid mitmelt alalt, eriti klassikute väljaandeid. Oma töid saatis raamatukogule haridusminister A. S. Šiškov, reaktsooniline keeleteadlane ja andetu poet. Ka andetu kirjanik D. I. Hvostov, kelle teoseid osteti vähe, hoolitses selle eest, et raamatukogus ei puuduks tema luuletused. Samuti ei unustanud raamatukogu A. S. Norov, pärastine haridusminister. Annetajate hulgas leiame rea teisi võimukandjaid, nagu näit. haridusministrid K. Lieven ja S. S. Uvarov, rahaminister E. F. Kankrin, Tartu ülikooli kuraator F. M. Klinger, Moskva ülikooli kuraatorid P. I. Goleništšev-Kutuzov ja S. G. Stroganov, kellelt saadi peale mõningate erandite väärtuslikku kirjandust. Eelmainitute kõrval leiame N. P. Rumjantsevi, kodumaise teaduse sõbra, kes raamatukogu varustas väljaannetega, mis ilmusid tema algatusel ja ainelisel toetusel. Rumjantsevi eeskujule järgnesid ta kaastöölised tema muuseumi loomisel: orientalist ja numismaatik aka-

deemik Chr. M. Frähn, arheoloog P. Adelung, arheoloog akadeemik Ph. Krug, P. Koeppen. Jevgeni Bolhovitinov annetas peamiselt oma töid.

Ka A. J. Krusenstern, kes 1803.—1806. a. koos kaptenleitnant J. F. Lissjanskiga sooritas purjekail «Nadežda» ja «Neva» esimese Venemaa poolt ettevõetud reisi ümber maailma, annetas oma teosed raamatukogule. Muide, talle kui ülikooli kirjanduslikule korrespondendile oli ülikooli poolt antud luba vabalt kasutada raamatukogu. Seda võimalust ta ka kasutas. Omalt poolt abistas ta raamatukogu kirjanduse tellimisel Inglismaalt. Nii tellis ta raamatukogule alates 1802. a. ajakirja «Edinburgh Review», mis toodi fregatil «Kamtšatka» (kapten Golovin) Peterburi, kust saadeti toimetati Tartu.

Samuti annetas Lissjanski oma reisikirjelduse («Путешествие вокруг света в 1803—1806 годах», Спб. 1809—1812) raamatukogule. Annetusele on autor kirjutanud pühenduse.

Neile järgnevad Harkovi ülikooli organiseerija V. N. Karazin, teaduste akadeemia end. president H. L. Nicolai, Peterburi Avaliku Raamatukogu direktor A. N. Olenin, välisministeeriumi peaarhiivi direktor M. A. Obolenski Moskvast, rahvahariduse departemangu direktor D. I. Jazõkov, A. N. Demidov, krahv F. A. Tolstoi (kes annetas P. Strojjevi töid), ajaloolane ja slavist J. Potocki, V. N. Berch, kes Lissjanski laeval võttis osa Krusensterni reisist ümber maailma, F. F. Schubert ja teised. Akadeemikud Th. Kupfer, H. K. E. Köhler, J. F. Hermann, H. Storch annetasid nii oma kui ka teiste autorite töid. Akadeemik V. V. Petrovilt saadi kaks tööd, mis on varustatud tema pühendusega. Need on: «Собрание физико-химических новых опытов и наблюдений» (1801) ja «Известие о гальвани-вольтовых опытах» (1803).

Teiste vene ülikoolide õppejõududest, kes saatsid raamatukogule oma töid, väärivad mainimist I. V. Bujalski, J. E. Djadkovski, K. V. Lebedev, Chr. Loder, J. O. Muhhin, I. A. Dvigubski, N. Zernov (tema väitekirj «Рассуждение об интеграции уравнений с частными дифференциалами», М. 1837 on esimene matemaatika alal vene keeles trükitud väitekirj), F. Fischer, I. M. Simonov.

Kirjanikest annetasid oma töid V. A. Žukovski, I. E. Velikopolski, A. P. Bašutski, A. P. Bunina, N. I. Gretš, F. V. Bulgarin, kellelt saadi veel ka käsikirju. Palju vene kirjandust annetas D. M. Kņjaževitš, kellelt saadi I. I. Dmitrijevi, A. J. Izmailovi, I. A. Krõlovi ja N. M. Karamzini («Письма русского путешественника», 1797—1801) töid ning almanahhe ja ajakirju, näit. Календарь муз на 1826 г.; Невский альманах на 1825—1826 гг. Русская Талия на 1825 г.; Северные цветы на 1825—1826 гг.; Благонамеренный 1818—1825 гг.; Новая библиотека для чтения 1824; Соревнователь просвещения и благотворения (Тру-

ды высочайше утвержденного Вольного общества любителей российской словесности) 1818—1825.

Omaette annetajate liigi moodustasid riigi- ja teaduslikud asutused ning kõrgemad koolid. Kui viimased saatsid raamatukogule peamiselt oma väljaandeid, siis saadi esimestelt lisaks veel vanemat ja uut kirjandust, tihti isegi luksusväljaandeid, kusjuures annetused järgnesid teatava korrapärasusega. Palju raamatuid igalt alalt annetas haridusministeerium kas vahetult või koolide peavalitsuse kaudu. Haridusministeeriumi kõrval leiame annetajate nimestikkudes rahaministeeriumi (Горный журнал), siseministeeriumi (Журнал министерства внутренних дел), admiraliteedi departemangu, mäedepartemangu, väliskaubanduse departemangu jne.

Teaduslikest asutustest ja kõrgematest koolidest saatsid oma väljaandeid Teaduste Akadeemia, Vene Ajaloo ja Muinsuste Selts Moskva ülikooli juures (Записки и труды Общества истории и древностей российских при Московском университете), Moskva Põllumajandusselts (Земледельческий журнал, изд. Московским обществом сельского хозяйства) ja Moskva, Kaasani, Narkovi, Kiievi ning Vilno ülikool, Peterburi Meditsiinilis-Kirurgiline Akadeemia (Всеобщий журнал врачебной науки), Teedeinstituut ja Demidovi Lütseum Jaroslavis. Moskva ülikoolilt saadi sääraseid väljaandeid, nagu: Московские ведомости; Вестник Европы; Новый магазин естественной истории, физики, химии и сведений экономических, изд. И. Двигубским; Исторический, статистический и географический журнал.

Usna rohkesti saadi kirjandust Tartu tsensuurikomiteelt, kes talle läbivaatamiseks saadetud raamatud andis üle ülikooli raamatukogule. Et tol ajal eestikeelseid raamatuid ei ostetud, sest nende vastu ei tuntud ülikoolis huvi, siis moodustasid komiteelt saadud eestikeelsed raamatud koos muude annetustega eestikeelsete raamatute põhifondi. Kui veel 1839. a. aruandest leiame, et eesti-, soome- ja lätikeelsete raamatute arv kokku ei ületa 41 teost, siis järeldame sellest, et valdav osa eestikeelseist raamatuid polnud üldse võetud arvele, nagu polnud arvele võetud tuhanded dissertatsioonid. Meie ei tea ka kõigi annetajate nimesid, sest annetuste nimestikes leiame sageli märkused nagu näit. «Peterburist».

Kui Saksamaal 1820. a. ellu kutsuti ülikoolide väljaannete vahetusühing, mille eesmärgiks oli organiseerida ühingu liikmete omavahelist dissertatsioonide ja programmide vahetust, siis astus ka Tartu ülikool selle liikmeks. Saates Tartus kaitstud dissertatsioonid teistele ühingu liikmetele, sai ta tasuta viimaste omi. Et ülikooli raamatukogu oli juba varem suutnud hankida suuremal arvul vanemaid dissertatsioone, siis hakkas raamatukogu dissertatsioonide fond kiiresti kasvama.

Kui raamatukogu koostis 1803. a. algul küündis 7000 köiteni,

siis 1839. a., kui K. Morgenstern lahkus direktori kohalt, oli see kasvanud 59 078 köiteni, kaasa arvates käsikirjad, maakaardid, gravüürid ja joonistused, aga 64 776 köiteni.

Raamatukogu koostise kasvu selgitavad tabelid 1, 2 ja 3.

Tabel 1

Raamatukogu koostise kasv a. 1800—1839¹⁵⁹

Aasta	Köidete arv	Aasta	Köidete arv
1800—1804 mai	13 220	1821	34 720
1804 november	15 790	1822	36 755
1805	16 465	1823	37 702
1806	19 360	1824	38 927
1807	22 431	1825	39 982
1808	23 270	1826	41 021
1809	23 632	1827	41 811
1810	23 819	1828	43 756
1811	24 011	1829	44 883
1812	24 164	1830	45 927
1813	24 460	1831	46 868
1814	28 440	1832	48 360
1815	28 857	1833	52 307
1816	29 473	1834	53 412
1817	29 979	1835	54 871
1818	30 925	1836	55 775
1819	32 118	1837	56 452
1820	33 068	1838	58 021
		1839	59 078

Märkus. Diferents ei näita tõelist juurdekasvu, sest tabelis esitatud köidete arv ei peegelda koostise vähenemist dublettide ja kaotsiläänud köidete arvel. Tabelis toodud arvudes ei esine dublette, erandi moodustavad memoriaalkogud.

Tabel 2

Raamatukogu koostis teadusalade järgi 1804. ja 1839. a.¹⁶⁰

Osakond	Köidete arv	
	1804. a.	1839. a.
I. Teaduselugu	230	On üle kantud teistesse liikidesse
II. Keeleteadus	1130	4401
III. Religioon	3480	6747

¹⁵⁹ Vt. raamatukogu aastaaruanded missiivi vastavais köidetes: UR 11 — UR 43.

¹⁶⁰ Raamatukogu aastaaruannete põhjal: 1804. a. kohta UR 11, l. 56 ja 1839. a. kohta UR 43, l. 73 jj.

IV. Õigusteadus	890	7659
V. Arstiteadus	1600	5149
VI. Filosoofia	760	} 1993
VII. Pedagoogika	240	
VIII. Riigiteadus	250	} 2551
IX. Sõjateadus	310	
X. Loodusteadus		
XI. Tehnoloogia	1150	3614
XII. Matemaatika	730	809
XIII. Ajalugu, geograafia, statistika	540	1245
XIV. Kunst ja kirjandus	2730	9730
XV. Kirjanduslugu	420	4594
XVI. Üld- ja segateosed	720	5757
	610	4829

Peale selle oli 1839. a. käsikirju 310, maakaarte, gravüüre ja joonistusi 5388. Puudub ka suur hulk dissertatsioone ja ülikoolide programme, mida lubab väita Morgensterni märkus 1832. aastast, et raamatute üldarvus puuduvad tuhanded väitekirjad.

Tabel 3

Raamatukogu koostis keelte järgi 1839. a.¹⁶¹

Raamatud	Arv
Venekeelsed	1917
Eesti-, läti- ja soomekeelsed	41
	Tõenäoliselt on suurem osa arvestamata
Poola- ja leedukeelsed	88
Slaavikeelsed	80
Saksakeelsed	18416
Ladinakeelsed	7839
Prantsuskeelsed	3672
Inglisekeelsed	2316

Itaaliakeelsed	1167
Kreekakeelsed	951
Idamaa, Aafrika, Ameerika keeled	232
Hispaaniakeelsed	105
Hollandikeelsed	58
Rootsikeelsed	46
Taani- ja lapikeelsed	36
Portugalikeelsed	8
Kokku	36 972 teost

¹⁶¹ ÜR 43, l. 72.

Kahjuks pole piisavalt säilinud andmeid dublettide, kaotsiläinud ja mitmesugustel põhjustel hävinud raamatute arvu kohta. Et need andmed on lünklikud ja vähe usaldusväärsed, siis ei saa me ka täpset pilti raamatukogu koostise aastase juurdekasvu kohta, sest aruannetes pole näidatud mahakirjutusi koostisest, dublette aga pole üldse arvele võetud.

Algul müüdi dubletid oksjonitel maha. Oksjone korraldati kaks, 1808. ja 1812. aastal. Sel puhul avaldati trükis dublettide nimestikud laialisaatmiseks asutustele, ülikoolidele ja teadlastele. Kui aga haridusministeerium hiljem keelas raamatukogul oksjonite korraldamise, siis jäid nad raamatukokku omaette fondina, kust neid üle anti ülikooli asutustele ning teistele ülikoolidele. Kui hakati taastama Moskva ülikooli raamatukogu pärast selle hävimist 1812. aastal, siis tegi haridusministeerium ka Tartu ülikoolile ettepaneku annetada sellele kirjandust. Kuid esialgu saadeti Moskvasse vaid mõned raamatud.

Kui sajandi algul sõjad pidurdasid ajutiselt raamatukogu komplekteerimist, siis ei jätnud sellele teatavat mõju avaldamata ka 1825. a. 14. detsembri ülestõus, sest pärast ülestõusu summutamist muutus isegi vali tsensuur veelgi rangemaks ja püüdis maha suruda vähimagi progressiivse mõtte avaldamise. Valitse-

vad ringkonnad kartsid kirjandust ja selle mõju rahvale, sest kirjanduses nähti revolutsiooni ideede kandjat ja levitajat. Keelu alla pandi trükitud raamatud, milles käsitleti revolutsioone, arvustati valitsuse tegevust ja pärisorjuslikku korda. Tsensuuri poolt koostati keelatud raamatute nimestikud, mis saadeti ülikoolidele teadmiseks.¹⁶² Ühtlasi tehti korraldus eraldada raamatukogu fondidest kõik säärased trükitooted, paigutada nad lukustatud ruumi ning koostada nende kohta eri nimestik.

Selle korralduse täitmisest teatab raamatukogu direktor Morgenstern oma aruandes 1825. a. kohta,¹⁶³ et siseministeeriumile alluva tsensuuri poolt keelatud raamatud on 1825. a. nimistatud eri kataloogis ja et juba enne ametlike korralduste saamist märgiti keelatud ja kahtlased raamatud erilise templiga ning paigutati eri ruumi lukustatud kappi ja et neid võivad kasutada ainult professorid teadusliku töö otstarbel.

Morgensterni ettevaatus polnud üleliigne, sest reaktsioon, mis algas varsti peale Isamaasõja lõppu, polnud kaotanud teravust, vaid isegi süvenes, ja kurikuulsate obskurantide D. P. Runitši ja M. L. Magnitski tegevus teaduse lämmatamisel ja kõrgema hariduse laostamisel oli veel kõigil silmade ees.

Et saada vähegi ettekujutust sellest, millised raamatud olid tsaarivalitsuse poolt proskribeeritud, heidame hetkeks pilgu keelatud raamatute nimestikule. Siit leiame E. D. Clarke'i, W. Coxe'i, Benjowsky ja teiste reisikirjeldused, P. N. Byroni «Kaini», Cl. C. Rulhière'i teose «Histoire ou anecdotes sur la révolution de Russie en 1762» (Paris 1797), «Histoire de Pierre III» (Londres 1774), endise Tartu ülikooli kuraatori F. M. Klingeri «Betrachtungen und Gedanken über verschiedene Gegenstände der Welt und Litteratur», perioodilised väljaanded «Hermes», «Minerva», «Edinburgh Review» jne.

Ettevaatusest paigutas Morgenstern keelatud raamatute juurde isegi Cl. P. J. Crébilloni tööd, olgugi et need ei esinenud keelatud raamatute nimestikus.

Aruandes tähendab Morgenstern, et keelatud raamatute arv polevat suur, kõigest 460 köidet. 1826. a. oli neid 495, 1827. a. 505, 1829. a. 591, 1830. a. 635, 1831. a. 645, 1832. a. 647.¹⁶⁴ Järgnevail aastail keelatud raamatute arvu aruannetes pole märgitud.

¹⁶² Reaktsioonilise 1826. a. 10. juuni tsensuurfstatuudiga (Полное собрание законов Российской империи, собрание второе, т. I, СПб. 1830, № 403, lk. 550—571) tehti §-s 37 (lk. 552) haridus-, sise- ja välisministrist koosnevale kõrgeimale tsensuurikomiteele ülesandeks abinõude rakendamine režiimi seisukohast ebasobiva trükitud kirjanduse kasutuselt kõrvaldamiseks. Statuudi iga vaba mõtte lämmatamist taotlevaist sätetest vt. eriti §§ 139—193 (lk. 562—567).

¹⁶³ ÜR 30, l. 6.

¹⁶⁴ Andmed on võetud vastavate aastate aruannetest. ÜR 30 — ÜR 37.

2. Raamatukogu koostis

Nagu eespool on öeldud, komplekteeriti raamatukogu algul juhusliku kirjandusega, ostes raamatuid kokku eraisikuilt. Pärast raamatute sisseveokeelu kaotamist loobuti säärastest ostudest, kuna komplekteerimine rajati kindlatele printsiiptidele, et vältida eksimusi. Algas kavakindel raamatukogu ülesehitamine, millest võttis osa kogu ülikool — nii professorid kui ka üliõpilased.

Tänu tugevale majanduslikule baasile ja rohketele annetustele kasvas raamatukogu seni nägemata kiirusega. Temast jäid maha paljud Euroopa vanemad raamatukogud. Vene raamatukogude hulgas omandas ta peagi kolmanda koha, kuna esimesel kohal oli Peterburi Avalik Raamatukogu ja teisel — teaduste akadeemia raamatukogu. Ei tohi aga unustada, et Moskva ülikooli raamatukogu hävis 1812. aastal.

Kirjanduse soetamisel oli sellel perioodil otsustavaks teguriks teoste aktuaalsus. Vanemate trükiste hankimisel aga peeti silmas peamiselt seda, kui võrd nad tähistasid teaduse arengu etappe. Raamatu väärtust ei mõõdetud selle järgi, kas ta bibliofiili seisukohast oli haruldane või isegi väga haruldane, vaid sisu järgi. Kuid rahaga poldud kitsi, kui oli vaja hankida teoseid, mida vajati teaduslikuks tööks. Ei küsitud igakord sellestki, kas antud momendil eelarve lubas sooritada ostu või mitte. Loodeti, et vajaduse korral saadakse raha ülikooli erisummadesf. Raamatud aga osteti ära.

Tänu kõigele sellele kujunes raamatukogu juba käsitletaval perioodil tervikuks, kus teaduslikud distsipliinid olid esindatud niivõrd täiuslikult, et teaduslik töö väikese provintsilinna ülikooli juures võis tõusta oma taseme poolest teadusemaailmas silmapaistvale kohale. Seejuures polnud ta mingisugune *corpus mortuum*, nagu veel 18. sajandi lõpul sakslased iseloomustasid oma raamatukogusid, vaid elav organism, kaasaegsete tunnistuse järgi üks tolleaegseid paremini korraldatud raamatukogusid.

Selle uue eest, mis Tartu ülikool andis teadusele, võlgnes ta palju raamatukogule, mille fondides leidis rikkalikult teaduslikuks tööks vajalikku kirjandust, nagu seda näitavad raamatukogu kataloogid ja kinnitavad õppejõud ning endised üliõpilased — professorite instituudi kasvandikud, nagu näiteks M. S. Kutorga, kes, rääkides P. P. Škljarevskist, lausub, et rikkalik raamatukogu pakkus suuri võimalusi tööks.¹⁶⁵ Ent ka raamatukogu ei võlgnenud vähe ülikooli õppejõududele.

Raamatukogu direktor Morgenstern pidi oma elu lõpul resigneerunult tunnistama iseenesele, et tema tegevus raamatukogu esimese direktorina Tartus oli tähtsam ja viljakam kui tema töö professorina ja teadlasena, sest raamatute valiku kaudu avanes tal võimalus tõhusalt kaasa aidata oma uue kodumaa teaduse aren-

¹⁶⁵ Шкляревский, Стихотворения, Iк. XII.

damisele.¹⁶⁶ Seda öeldes oli tal omajagu õigust. Kuid pole õige pidada raamatukogu ainuüksi Morgensterni loominguks, nagu seda on püütud hiljem väita. Tõeliselt on ta kogu ülikooli õppejõudude kollektiivse töö vili, millega ongi seletatav tema terviklikkus ja universaalsus — mõistagi, piirides, mida võimaldasid ülikooli majanduslikud ressursid ja aeg. Siiski poleks õige väita, et raamatukogu fondides oli esindatud vaid progressiivne kirjandus. Seda ei võimaldanud juba ajaloolised tingimused. Siin leidub küllaldaselt inimkonna eksimuste kirjalikke mälestusmärke. Aga just nende kaudu saame selge pildi inimkonna poolt läbikäidud teest, progressist. Vaadeldes tabelit 2, näeme, et kirjandus ei kasvanud mitte kõigi teaduslike distsipliinide alal ühevõrra. Kõige suurem on juurdekasv õigusteaduse, kirjandusloo, kunsti ja kirjanduse ning keeleteaduse alal. Neile järgneb ajalugu, arsti- ja loodusteadus ning matemaatika. Minimaalne juurdekasv tehnilise kirjanduse alal on seletatav ülikooli erialase profiiliga.

Omaette fondi moodustasid käsikirjad. Kuid nende arv polnud kuigi suur — 310 numbrit. Käsikirjade soetamiseks ei piisanud raamatukogu eelarve summadest, mispärast piirduti vaid hädavajalike ostudega, kui seda tingimata nõudis õppe- ja teaduslik töö. Sellepärast leidubki fondis kõige rohkem käsikirju Balti õiguse ja ajaloo alalt. On rohkesti ärakirju. Osa käsikirju saadi annetustena (Aleksandrov, F. V. Bulgarin, O. Richter jt.). Väärtuslikumad neist on: Chr. Kelch, *Liefländischer Historiae oder Krieges- und Friedensgeschichte Continuation, in sich haltende, was von Anno ab 1690 bis 1706 in dieser Provinz Denkwürdiges vorgegangen*; Th. Hjärne, *Ehst-, Lyf- und Lettländische Geschichte*; Conr. Gesner, *Collectio plantarum*; *Dictionarium latino-sclavonicum, 1712*; J. E. F. Giese käsikirjad (nende hulgas «Von der Charkower Universität aufgetragene Analysen»). Käsikirjade hulgas leiame veel araabia-, pärsia- ja türgikeelseid ilukirjanduslikke ning ajaloolisi töid. Need ei paku erilist huvi, sest sääraseid leidub igas erialases raamatukogus.

Suur polnud ka inkunaablite, s. o. 15. saj. trükiste arv. Neist nimetame siin järgmised: Aristoteles, *Opera*, Venetiis 1496; Appianus, *De civilibus romanorum bellis*, Venetiis 1477; Justiniani *Pandectarum opus*, Nurenbergae 1482; *Codex Justiniani*, Venetiis, Bapt. de Tortis, 1496; Johannes Angelus, *Astrolabium planum in tabulis ascendens*, Venetiis 1494; Horatius Flaccus, *Opera*, Argentorati 1498; Franciscus Petrarca, *Opuscula*, Basileae 1496; Angelus Politianus, *Omnia opera*, Venetiis 1498.

Suuremal arvul oli aga raamatukogu koostises kuulsate trükilite väljaandeid. Siin leidis aldiine, elseviire, plantiine ja Bodoni, Didot' ning Baskerville'i trükiseid. Nad polnud fondidest eraldatud,

¹⁶⁶ Mrg. DXXXVI, lk. 97.

vaid olid hajutatud teiste raamatute keskele. Neil polnud erinimes-likke.

Kui inkunaablite arv oli väike, siis 16. ja 17. saj. trükised (sageli esitrükid) olid esindatud juba rikkalikult. Seejures olid need enamikus teosed, mis tähistasid skolastika kütkeist vabaneva teaduse esimesi samme ja võite, eriti astronoomias ning arsti- ja loodusteaduses. 18. sajandist soetati igalt teadusalalt silmapaistvamad tööd, peamiselt aga matemaatika, loodusteaduste ja ka arstiteaduse alalt. Jooksva kirjanduse hankimisel püüti sammu pidada areneva teadusega. Valikut teostati ettevaatusega, sest raamatute arv kasvas nii kiiresti, et kirjanikud hakkasid juba ise rääkima kirjanduse üleproduktsoonist, esialgu küll üleproduktsoonist selles mõttes, et toodetakse liiga palju alaväärtuslikku kirjandust, ja seda eriti Saksamaal.

Need printsiibid, millest juhenduti teadusliku kirjanduse valikul, olid kehtivad ka ilukirjanduse hankimisel. Kuid siin olid tulemused halvemad. Kui saksa kirjandust komplekteeriti võrdlemisi rahuldavalt, siis ei või sama öelda vene, prantsuse, inglise, itaalia, hispaania, hollandi ja põhjamaade kirjanduse kohta. Et saksa-keelne kirjandus üldse on raamatukogu koostises ülekaalus, on seletatav ülikooli õppekeele ja sidemetega Saksa teadusega.

Kuigi pole võimalik ülevaate raamides anda täielikku pilti raamatukogu koostisest ja selle väärtusest, esitame mõned näidised, mis iseloomustavad selle ajajärgu soetisi üksikuilt teadusaladelt. Ühe ja sama autori töödest on loendatud iseloomulikumat.

Tollel nn. «uushumanismi» ajastul oli ülikooli õppekavades antud silmapaistev koht klassikalisele filoloogiale. Kreeka ja ladina keele oskust nõuti ja vajati iga teaduse alal, et lugeda originaalis vanemaid töid. Eriti suur tähtsus oli ladina keele oskusel, sest dissertatsioonid kirjutati obligatoorselt selles keeles. Teadusliku töö kujunemisel Tartu ülikoolis langes raskuspunkt juba algusest peale matemaatikale ja loodus- ning arstiteadusele. Sellepärast ongi loendatud kirjandustooted peamiselt neilt aladelt.

Raamatukogu koostises leiame juba kõigi silmapaistvate kreeka ja rooma kirjanike tööde väljaandeid, nii originaale kui tõlkeid, nii üksik- kui kogutud teoseid. Neid on 16., 17., 18. ja 19. sajandi esimesest poolest.

Alljärgnevalt mõned vanemad kreeka klassikute väljaanded.

Homerus, Opera graeco-latina, Basileae 1567; Hesiodus, Opera et dies, Tiguri 1579; Euripides, Tragoediae octodecim, Basileae 1537; Isocrates, Scripta, quae nunc extant, omnia, Basileae 1558; Sophocles, Tragoediae septem, Francoforti 1555; Herodotus, Libri novem, quibus musarum indita sunt nomina, Basileae 1541; Thucydides cum scholiis, Basileae 1540; Demosthenes et Aeschines, Opera, Basileae 1572; Aristoteles, Parva naturalia, Venetiis 1523; Platon, Pro Socrate defensio, Argentorati 1540.

Rooma klassikute väljaannetest mainime järgmisi. Plautus, *Aulularia*, Argentorati 1514; Plautus, *Opera*, Genevae 1595; P. Terentius, *Comoediae*, Lipsiae 1521; sama, Venetiis 1545; M. Tullius Cicero, *De officiis* libri III, cum annotat. P. Manutii, Venetiis, Aldus 1561; M. Tullius Cicero, *Epistolae ad Atticum*. Cum correctionibus Pauli Manutij, Venetiis 1564; C. Julius Caesar, *Rerum gestarum commentarii* XIV, Francofurti 1575; Q. Horatius Flaccus, *Epistolarum libri duo*, Lypsi 1516; C. Crispus Sallustius, *De conjuratione Sergij Catilinae historia*, Lipsi 1515; P. Virgilius Maro, *Opera*, Francoforti 1543; P. Ovidius Naso, *De remedio amoris libri duo*, Argentorati 1514; P. Ovidius Naso, *Liber heroidum epistolarum*, Lugduni Bavorum 1523; L. Annaeus Seneca, *Ludus de morte Claudij Caesaris*, Basileae 1515; L. Annaeus Seneca, *Tragoediae*, Heidelbergae 1589; M. V. Martialis, *Epigrammaton Libri* XIV, Lugduni 1550; Apuleius, *Serio castigatus*, Amsterodami 1624; *Commentarii Joannis Britannici in Juvenalem*, Venetiis 1516.

Matemaatika alalt leitud raamatukogu fondides silmapaistvamate matemaatikute töid alates Aristotelesest, nagu: Aristoteles, *Loca mathematica*, Bononiae 1615; Euclides, *Elementa geometriae*, Vitebergae 1536; M. Stifel, *Arithmetica integra*, Norimbergae 1544; Petrus Ramus, *Arithmeticae libri duo, geometriae septem et viginti*, Francofurti 1599; Fr. Vieta, *Opera mathematica*, Lugduni Batavorum 1646; G. Ubaldò, *Mechanicorum liber*, Pisauri 1577; S. Stevin, *Les oeuvres mathématiques*, Leyde 1634; Descartes, *Discours de la méthode*, Leyde 1637; Descartes, *Principia matheseos universalis*, Amstelodami 1683; J. Wallis, *A treatise of Algebra*, London 1685; J. Barrow, *Lectioes opticae et geometricae*, Londini 1674; J. Barrow, *Lectioes mathematicae* XXIII, Londini 1685; J. Newton, *La méthode des fluxions et des suites infinies*, Paris 1740; D'Alembert, *Traité de dynamique*, Paris 1758; D'Alembert, *Opuscules mathématiques*. Paris 1761—1780. Järgnevad Jac. Bernoulli, Jo. Bernoulli, L. Euleri, J. L. Lagrange'i, P. S. Monge'i, L. N. M. Carnot' ja teiste tööd.

Astronoomia oli esindatud teostega: N. Copernicus, *Astronomia instaurata*, Amstelrodami 1617; Tycho Brahe, *De restitutione motuum solis et lunae stellarumque inerrantium tractat[us]*, Francofurti 1610; Galileo Galilei, *Opere*, Bologna 1655—1656; J. Kepler, *Phaenomenon singulare seu Mercurius in sole*, Lipsiae 1609; J. Kepler, *Prodromus dissertationum cosmographicarum*, Francofurti 1621; J. Kepler, *Dioptrice*, Augustae Vindelicorum 1611; *Auszug aus der uralten Messe Kunst Archimedis gestellt durch J. Kepplern*, Lintz 1616; J. Hevelius, *Selenographia*. Gedani 1647; J. Hevelius, *Cometographia*, Gedani 1668; J. B. Riccioli, *Almagestum novum astronomiam veterem novamque complectens*, Bononiae 1651.

Loodusteaduste alalt nimetame samuti vaid üksikuid autoreid: C. Plinius Secundus, *Historia mundi*, Basileae 1535; R. Bacon, *Perspectiva*, Francofurti 1614; O. Guericke, *Experimenta nova Magdeburgica de vacuo spatio*, Amstelodami 1672; E. Mariotte, *Oeuvres*, Haye 1740; R. Boyle, *The philosophical works*, London 1738; Chr. Huygens, *Traité de la lumière*, Leide 1690; J. Swammerdam, *Biblia naturae; sive historia insectorum*, t. 1—2, Leydae 1737—1738; M. S. Merian, *Metamorphosis insectorum surinamensium*, Amsterdam 1705. On olemas C. Linné, G. Cuvier', A. Humboldti ja teiste töid. Üsna täielikult olid esindatud Humboldti reisid.

Arstiteaduse alalt tõstame esile: Hippocrates, *Opera... omnia*, Lugduni 1562; Dioscorides. *Libri octo graece et latine*, Pariisis 1549; Galenus, *Librorum pars prima, secunda, tertia, quarta, quinta graece*, Venetiis, in aedibus Aldi 1525; Galenus, *Opera omnia*, Basileae 1538; Alkindus, *De rerum gradibus*, Argentorati 1531; A. Vesalius, *De humani corporis fabrica libri septem*, Basileae 1543; A. Paré, *Les oeuvres*, Paris 1607; G. Fallopius, *De morbo gallico liber absolutissimus*, Patavii 1564; C. Bauhin, *Phytopinax*, Basileae 1596; C. Bauhin, *Theatrum anatomicum*, Francofurti 1605; B. Eustachius, *Opuscula anatomica*, Venetiis 1564; J. Vigo, *Opera*, Lugduni 1540; J. van Helmont, *Opera omnia*, Hafniae 1707; Th. Sydenham, *Opera medica*, Genevae 1757; Malpighi, *Opera omnia*, Londini 1686; Leeuwenhoek, *Arcana naturae detecta*, Lugduni Bat. 1722; H. Boerhaave, *Aphorismi de cognoscendis et curandis morbis*, Lugduni Bat. 1727.

Ajaloo alal oli olemas oluline kirjandus alates teostest, kus ajaloo käsitlus oli veel täiesti keskaja ideoloogia kütkeis. Oli alliketeoseid, memuaare. Maateaduse alal oli rohkesti reisikirjeldusi ja maakaarte, viimaste hulgas — A. Ortelius, *Theatrum orbis terrarum*, Antwerpiae 1573.

Filosoofilistest töödest mainime: Th. Hobbes, *Leviathan*, Amsterdam 1667; G. W. Fr. Hegel, *System der Wissenschaft*, Bamberg 1807; G. W. Fr. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Stuttgart 1832; L. A. Feuerbach, *Geschichte der neuern Philosophie*, Ansbach 1833; L. A. Feuerbach, *Kritiken auf dem Gebiete der Philosophie*, Ansbach 1835.

Rohkesti oli ka perioodilist kirjandust, eriti Saksa vanemaid ajakirju. Muide, raamatukogu fondides leidub ka «*Philosophical Transactions*» alates 1665. a. Selle 51. köites 1760. a. kohta (London 1761), lk. 477—497 esineb S. P. Krašeninnikovi Kamtšatka kirjelduse X peatüki tõlge. Olid samuti Pariisi ja Berliini akadeemiaste väljaanded «*Histoire de l'Académie R. des inscriptions et belles-lettres ... avec les Mémoires de littérature tirez des registres de cette Académie*» (1701) 1736. aastast ja «*Miscellanea Bero-*

PHILOSOPHICAL
TRANSACTIONS:
GIVING SOME
ACCOMPT
OF THE PRESENT
Undertakings, Studies, and Labours
OF THE
INGENIOUS
IN MANY
CONSIDERABLE PARTS
OF THE
WORLD.

Vol I.

For Anno 1665, and 1666.

In the SAVOY,
Printed by T. N. for John Martyn at the Bell, a little with-
out Temple-Bar, and James Allestry in Duck-Lane,
Printers to the Royal Society.

BIBLIOTH
ACADEMI
DORPAT

Joonis 9. Londoni Kuningliku Seltsi «Philosophical Transactions'ite» esimese köite tiitelteht.

linensia ad incrementum scientiarum, ex scriptis Societatis R. scientiarum exhibitis edita» 1710. aastast alates.

Kui eespool mainisime, et algul raamatukogu komplekteerimisel pandi vähe rõhku vene raamatute soetamisele, siis hiljem paranes olukord selles suhtes tunduvalt nii ostude kui ka annetuste arvel. Hakati sihikindlamalt hankima vene ajaloo allikmaterjale ja põhilisi teoseid ajaloo, loodus-, arsti- ja maateaduse alalt. Kuid siiski suudeti soetada ainult hädavajalik. Käsitledes vene kirjandust raamatukogus, peame veel tähendama, et venekeelsete raamatute kõrval oli siin esindatud ka vene teaduslik kirjandus, mis oli avaldatud võõrkeeltes.

Erilist rõhku pandi Tartu ülikooli õppejõudude (näit. N. I. Pirogovi) ja endiste Tartu üliõpilaste (K. E. Baer, Ch. H. Pander, A. M. Filomafitski, N. M. Jazõkov jt.) tööde hankimisele. Nii leiame N. I. Pirogovi töödest kõik ta Tartus viibimise ajal väljaantud tööd: Num vinctura aortae abdominalis in aneurysmate inguinali adhibitu facile ac tutum sit remedium? Dorpat 1832; Ueber die Vorurtheile des Publicums gegen die Chirurgie, Dorpat 1836; Annalen der chirurgischen Abtheilung des Clinicums der Universität Dorpat, 1837—1839; Anatomia chirurgica truncorum arterialium nec non fasciarum fibrosarum, Dorpati 1837.

Järgnevalt loendame mõned haruldasemad teosed, mis juba tollal rikastasid raamatukogu. Üksikasjalisemalt ei võimalda nende juures peatuda ruum.

Vanemaid vene trükiseid oli võrdlemisi vähe. Neist nimetame esmajoones L. Magnitski matemaatika käsiraamatut, mis on veel trükitud kirillitsa šriftiga (Л. Магницкий, Арифметика, М., 1703). М. Ломоносови töid oli 4, siinhulgas järgmised 18. sajandi trükised: М. Ломоносов, Краткой Российской летописец с родословием, Спб. 1760; Древняя Российская история, Спб. 1766; Российская грамматика, тисн. 5, Спб. 1788; Волфийнская экспериментальная физика. Перев. М. Ломоносов, Спб. 1760. N. Novikovi töödest oli Повествователь древностей Российских, ч. I, № 1, Спб. 1776.

Jätkame loetelu ilukirjandusega, alates V. K. Tredjakovski loominguist. В. К. Тредъяковский, Новый и краткий способ к сложению российских стихов, Спб. 1735; Разговор между чужестранным человеком и российским об орфографии старинной и новой, Спб. 1748; Сочинения и переводы, Спб. 1752; Езда в остров любви. Перев. с французского, Спб. 1778. А. Д. Кантемир, Сатиры и другие стихотворческие сочинения, Спб. 1762. М. М. Херасков, Творения, М. 1803; (ч. 8—9, М. 1796). Я. Б. Княжнин, Собрание сочинений, М. 1802. Г. Р. Державин, Сочинения, Спб. 1831. В. В. Капнист, Лирические сочинения, Спб. 1806. А. П. Сумароков, Полное собрание всех сочинений, собр. Н. Новиковым, изд. 2, М. 1787. Н. М. Карамзин, Мои безделки, изд. 2, М. 1797; Разговор о щастии, М. 1797; Со-

чинения, М. 1803—1804; Переводы, изд. 3 и 4, М. 1835. И. А. Крылов, Басни, Спб. 1819; Басни, Спб. 1825. В. А. Озеров, Сочинения, Спб. 1817; Эдип в Афинах, Спб. 1805. И. Ф. Богданович, Лира или собрание разных в стихах сочинений и переводов, Спб. 1773; Собрание сочинений и переводов, изд. 2, М. 1818. А. Е. Измайлов, Басни и сказки, Спб. 1826; Сочинения в прозе и стихах, Спб. 1826. В. А. Жуковский, Баллады и повести, Спб. 1831. Н. И. Гнедич, Стихотворения, Спб. 1832; Рождение Омера, Спб. 1817. D. I. Fonvizini tööd on hilisemais väljaannetes. А. С. Пушкин, Борис Годунов, Спб. 1831, Евгений Онегин, Спб. 1833; История Пугачевского бунта, Спб. 1834 (esialgne tiitel oli История Пугачева, mis Nikolai I käsul muudeti); Повести, Спб. 1834; Поэмы и повести, Спб. 1835; Сочинения, Спб. 1838. А. С. Грибоедов, Горе от ума, М. 1833; Горе от ума oder Leiden durch Bildung, Reval 1831. Saksakeelne tõlge ilmus Tallinnas tsensuuriolude tõttu varem kui originaal.

Näitekirjanduse alalt leiame raamatukogus: Российский театр или собрание всех российских театральных сочинений. Rahvaluule alalt М. Д. Чулков, Словарь русских суеверий, Спб. 1782; Абевера русских суеверий, М. 1786; Русские сказки, Спб. ч. 1—4, изд. 2, 1807; ч. 5—10, 1783.

Teaduslikku kirjandust esindavad järgmised teosed: Я. П. Козельский, Механические предложения, тисн. 2, Спб. 1787. С. Е. Гурьев, Основания геометрии, Спб. 1811; Основания дифференциального исчисления, Спб. 1811. Д. М. Перевощиков, Главные основания аналитической геометрии трех измерений, М. 1822; Ручная математическая энциклопедия, М. 1826—1829. И. И. Лепехин, Дневные записки путешествия по разным провинциям Российского Государства, изд. 2, Спб. 1795—1814. Н. Я. Озерецковский, Описание Колы и Астрахани, Спб. 1804; Путешествие по озерам Ладожскому, Онежскому и вокруг Ильменя, Спб. 1812; Путешествие на озеро Селигер, Спб. 1817. В. М. Севергин, Пробирное искусство, Спб. 1801; Записки путешествия по западным провинциям Российского Государства, Спб. 1803—1804; Подробный словарь минералогический, Спб. 1807; Опыт минералогического землеописания Российского Государства, Спб. 1809; Новая система минералов, основанная на наружных отличительных признаках, Спб. 1816. П. Ф. Горяинов, Начальные основания ботаники, Спб. 1827; Зоология, Спб., 1837. А. Ф. Шафонский, Описание моровой язвы... в Москве с 1770 по 1772 год, М. 1775. Н. М. Максимович-Амбодик, Анатомико-физиологический словарь, Спб. 1783. П. А. Загорский, Сокращенная анатомия, Спб., 1802. М. Я. Мудров, Слово о пользе и предметах военной гигиены, М. 1809. Е. О. Мухин, Наука о мокротных сумочках тела человеческого, изд. 2, М., 1816; Курс анатомии, М. 1818. П. А. Чаруковский, Общая патологическая семиотика, Спб. 1825. К. В. Лебедев, Общая антропапа-

тология, М. 1835. J. D j a d k o w s k y, Systema morborum, Mosquae 1833. Библиотека Российская историческая, ч. I, Спб. 1767. Русская летопись по Никонову списку, Спб., 1767—1792. Царственная книга, Спб. 1769. Русский времяник, Спб., 1790. Русская летопись с Воскресенского списка, Спб. 1793—1794. Русская летопись по списку Софейскому Великому Новограда, ч. I, Спб., 1795. Подробная летопись от начала России до Полтавской баталии, Спб. 1798—1799. Летопись Несторова, М. 1824. Летопись древнего Славяно-русского города Изборска, Спб. 1825. Псковская летопись, М., 1837. Царственной летописец, Спб. 1772. Древнего летописца часть I и II, Спб., 1774—1775. Летописец содержащий в себе Российскую историю, М. 1781. П. И. Рычков, Опыт Казанской истории древних и средних времен, Спб. 1767. В. Н. Татищев, История Российская с самых древнейших времен, Спб. 1768—1784; Лексикон российской исторической, географической, политической и гражданской, Спб. 1793. М. М. Щербатов, История Российская от древнейших времен, тисн. 2, Спб., 1794. Н. М. Карамзин, История Государства Российского, Спб. 1819—1829. С. П. Крашенников, Описание земли Камчатки, Спб. 1755. П. С. Паллас, Путешествие по разным провинциям Российской империи, ч. 2—3, Спб. 1786—1788, (ч. 1, 2 тисн., 1809). Топографические известия, служащие для полного географического описания Российской империи, т. I, ч. 1, Спб. 1771. Ф. А. Полунин, Географический лексикон Российского государства, М. 1773. Н. Ильинский, Историческое описание г. Пскова и его древних пригородов, Спб., 1790—1795. Л. Максимович и А. Щекатов, Географической словарь Российского Государства, М., 1801—1809. Е. Ф. Зябловский, Новейшее землеописание Российской империи, Спб. 1807; Землеописание Российской империи для всех состояний, Спб. 1810; Статистическое описание Российской империи, изд. 2, Спб. 1815. К. Арсеньев, Начертание статистики Российского Государства, Спб. 1818—1819. Полное собрание ученых путешествий по России, изд. Академией Наук, Спб. 1818—1825. Путешествие Г. Шелехова с 1783 по 1790 г. из Охотска... к американским берегам, Спб., 1812. О. Е. Коцебу, Путешествие в Южный океан и Берингов пролив, Спб. 1821—1823. А. П. Лазарев, Плавание вокруг света на шлюпке Ладоге в 1822, 1823 и 1824 г., Спб. 1832. Атлас Российской, Спб., 1745. Правда Руская или законы великих князей Ярослава Владимировича и Владимира Владимировича Мономаха, 1799. Уложение царя Алексея Михайловича, М. 1649. Судебник... и некоторые... указы, собранные В. Н. Татищевым, изд. 2, М. 1786. Полное собрание законов Российской империи.

Periododilistest väljaanettest leiame Teaduste Akadeemia publikatsioonid — «Commentarii Academiae scientiarum Petropolitanae» (1726) 1728. aastast alates ja teisi, millele järgnevad: Меся-

дослов с росписью чиновных особ, или общий штат Российской Империи, Спб. 1777—1839 и Трудолюбивая пчела, 1759 (изд. А. Сумароков), тисн. 2, Спб. 1780; Полезное увеселение (М. Херасков) М. 1762 (генв-май); Почта духов, (И. Крылов), Спб. 1789; Живописец, изд. 5, (Н. Новиков), Спб. 1793; Труды Вольного экономического общества; Указатель открытий по физике, химии, естественной истории и технологии, изд. Н. Щегловым, Спб. 1824—1832; Военно-медицинский журнал; Государственная внешняя торговля в разных ее видах; Современник, изд. А. Пушкиным, после Плетневым, Панаевым и Некрасовым. Almanahhe: Полярная звезда, карманная книжка на 1824-й г., изд. А. Бестужев и К. Рылеев; Альциона, 1832; Новоселье, 1833—1834.

Esitame ka mõned näidised 18. saj. tõlkekirjandusest: Плач Публиа Овидия Назона. Перев. И. Срезневский, М. 1795. Б. Варениус, География генеральная. Перев. с латинского Ф. Поликарпов, М., 1718. Витрувий, Об архитектуре, Спб., 1792—1797. Л. Камюенс, Лузияда. Перев. с французского А. Дмитриевым, М. 1788. Вольтер, Генрида. Перев. с французского, М. 1790.

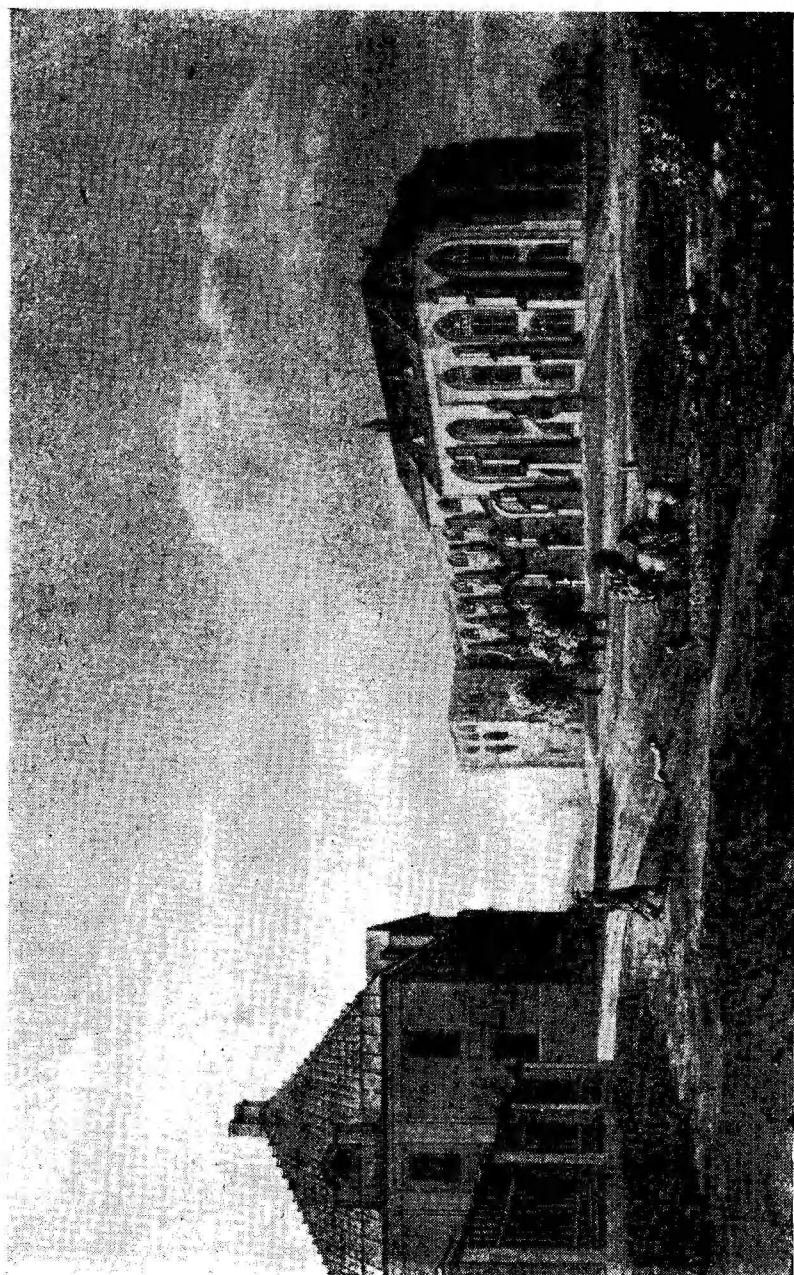
Bibliograafia alalt esineb V. Sorikovi teos: Опыт Российской библиографии... от начала заведения типографии до 1813 г., Спб. 1813—1821.

3. Raamatukogu organisatsioon ja kasutamine

Prof. K. Morgensterni suuremaks mureks pärast raamatukogu juhataja kohale asumist oli leida raamatukogu mahutamiseks sobivad ruumid. Väikeses, umb. 6000 elanikuga linnas polnud see kerge ülesanne. Kuid ülesanne tuli lahendada kiiresti, sest 1807. a. lõppes Bocki maja kasutamise lepingu tähtaeg. Et Morgensterni otsinguil polnud tulemusi, siis jõuti otsusele, et raamatukogule tuleb ehitada oma hoone.

Linna lõunapoolses osas tõuseb domineerivalt üle linna Toomemägi, mis oma nime on saanud seal asuva varemets toomkiriku järgi. Varemets ümbritses lage künklik plats, kus ei kasvanud ei puid ega põõsaid ja kus linnaelanikud karjatasid oma loomi. Varemets aga olid linna noortele armastatud mängukohaks.

Tartu toomkirik oli omaaja imposantsemad gooti stiilis ehitisi. Tema ehitamist alustati XIII sajandil. Algul oli see kodakirik, kuid XV saj. esimesel poolel ehitatakse löövid ümber basiilikaks, sajandi teisel poolel saab ta kaks umb. 65 m kõrgust torni ja koori- ehk altariruumi. 1624. a. aga süttis kirik põlema jaanitulest, mida tegid tema lähedal Poola komandandi sõdurid ja teenijad. 1760. a., mil Tartu kavatseti kujundada kindluseks, laskis kahurväekindral Villebois maha lõhkuda ka mõlema torni ülaosa. Prügiga ja mullaga täideti vanad raveliinid, kuhu XIX saj. 2. poo-

Joonis 10. A. M. Hagen. Ülikooli raamatukogu hoone.

lel ehitati kirurgiakliinik. Nii seisis kirik varemeis kuni XIX saj. alguseni.

Morgenstern, romantiliste kalduvustega esteet, valides raamatukogu ehitamiseks sobivat kohta, jäi peatuma toomevaremetel.¹⁶⁷ Et varemete müürid ja vundament olid hästi säilinud ja küllalt tugevad, siis ei leidnud Morgensterni ettepanek — restaureerida endine kooriruum — vastuseisu. Vastavad plaanid valmistas prof. W. Krause. Ehitustööd algasid 1804. a. kevadel. Neid ei katkestanud isegi talve saabumine. Kuid sisemised viimistlustööd jätkusid kuni 1807. aastani.¹⁶⁸ Raamatukoguhoone sai kolmekorruselise. Alumise ja teise korruse kõrgetesse saalidesse ehitati rõdud. Hiljem piirati raamaturiivlid, mis olid reguleeritavad, barjääridega, kuna laenutamine toimus algul raamatuhooldlais. Alumise korruse saali kasutati ülikooli peahoone valmissaamiseni pidulike koosolekute, aktuste korraldamiseks.

16. veebruaril 1806. a. alustati raamatukogu üleviimist Bocki majast uutesse ruumidesse. Transport kestis mai esimeste päevadeni. Raamatud paigutati teise ja kolmanda korruse saalidesse. Alumise korruse saal võeti kasutamisele käsitletava perioodi teisel poolel.

Raamatukogu siseruumide kaunistamiseks oli tellitud Peterburi kunstide akadeemialt Apollon Musagetese ja muusade kipsäljendid ning kipsbüste.¹⁶⁹ Need saabusid Tartu 1807. a. mais. Kaasa oli sõitnud akadeemia töötaja Nikifor Šarov, kelle ülesandeks oli kokku seada ja parandada teel vigastatud kujud. See töö kestis maikuust kuni oktoobrini. Büstid seati üles ülemise korruse, Apollo ja muusad — keskmise korruse saalis.

Nüüd, kus raamatukogu oli saanud avarad ruumid, võidi energilisemalt asuda kataloogide, eriti süstemaatilise kataloogi koostamisele, mille järele tunti suurt vajadust, sest raamatukogu koostis ületas juba 20 000 köidet ja kasvas kiiresti edasi.

Nagu on näha raamatukogu esimesest aruandest, oldi liigitussüsteemi suhtes jõutud kindlale otsusele juba enne 1804. aastat. See oli Schützi, Hufelandi ja Erschi bibliograafiline süsteem,¹⁷⁰ mis mõningate muudatustega sai raamatukogu süstemaatilise kataloogi aluseks. Selle süsteemi järgi olid teadused jagatud 16 pealiiki ehk osakonda, mis omakorda jagunesid alaliikideks jne.

---

¹⁶⁷ Morgenstern Parrotile 1803. a. dateerimata kirjas: S ü s s, Morgenstern, lk. 314 jj.

¹⁶⁸ Väljavõtted ülikooli nõukogu protokollidest 1806. a. veebruarist — septembrini (F. 402, nim. 5, sü. 33, l. 31) ja Morgensterni 1807. a. aruanne (seal-samas, l. 73 jj.).

¹⁶⁹ Selle kohta on olemas rikkalik allikmaterjal: F. 402, nim. 5, sü. 33, l. 19. (nõukogu annab 1805. a. 7. juulil Morgensternile volituse kujude muretsemiseks) kuni l. 68 (Morgensterni aruanne 1807. a. 22. aug. büstide ülesseadmise jm. kohta).

¹⁷⁰ Aruandes nimetatakse seda bibliograafilist süsteemi esmakordselt 1805. aastal. UR 11, l. 90.

Vastavalt sellele süsteemile olid raamatud juba provisoorselt üles seatud. Kuid enne, kui saadi asuda süstemaatilise kataloogi koostamisele, tuli võtta revideerimisele seni tehtud töö kogu ulatuses. Kuigi ettevalmistustöödega alustati varakult, ei olnud nad selgete juhiste puudumise tõttu kuigi tulemusrikkad. Sihikindlalt asuti tööle pärast ümberkolimist 1808. a.¹⁷¹ Kuid see töö käis raamatukogu personalil üle jõu, sest Morgensterni sõnade järgi oli Tartu ülikooli raamatukogu koormatud kantseleitööga rohkem kui ükski teine raamatukogu. Pealegi olid raamatukogu direktor Morgenstern ja ta asetäitja Pöschmanni professoritena seotud õppetööga; raamatukogu sekretär Petersen oli saksa keele lektoriks ja ühtlasi tsensuurikomitee sekretäriks. Niisiis võis ainult kantseleiametnik J. Th. A. Leibnitz anda kogu oma tööjõu raamatukogule. Et kataloogimistööd kuulunud sekretäri ülesannete hulka, siis, arvesse võttes öeldut, on arusaadav, et ta, olles seotud veel jooksva tööga, poleks suutnud koostada süstemaatilist kataloogi lühema aja jooksul. Kuid töö tuli ära teha. Nõutati abi väljastpoolt. Ja seda saadigi. Tööle rakendati üliõpilasi ja isegi isikuid, kes ei kuulunud ülikooli koosseisu. Hinnatavat abi andsid samuti professorid J. Ph. G. Ewers, J. W. Krause, G. A. Germann, G. B. Jäsche, H. F. Isenflamm, M. E. Kauzmann, Chr. F. Deutsch, J. W. A. Pfaff, eradotsent K. L. Struwe ja teised.

Vaatamata tõhusale abile, mida ülikooli kollektiiv osutas raamatukogule, venisid tööd ja kataloog sai lõplikult valmis alles 1817. a. Teda kavatseti trükkida, kuid vastava krediidi puudumisel jäi see kavatsus teostamata. Hiljem, raamatukogu koostise kasvades, kirjutati kataloogi köited ümbertöötatud kujul ümber. Ka sellest tööst võtsid aktiivselt osa õppejõud (J. Fr. W. Parrot, W. F. Clossius jt.).

Süstemaatilise kataloogi alfabeetilise loendi koostamistöö kestis 1823.—1831. a. See loend pidi asendama alfabeetilist kataloogi.

Süstemaatiline kataloog alfabeetilise loendiga oli suureks saavutuseks, mis tunduvalt hõlbustas ja intensiivistas raamatukogu kasutamist.

Raamatukogu võisid kasutada õppejõud, ülikooli ametnikud, üliõpilased ja eraisikud. Üliõpilastele laenutati kirjandust ainult professorite kirjalikul vastutusel. Eraisikud olid kohustatud kirjalikult esitama motiveeritud taotluse raamatukogu direktorile, kes selle oma resolutsiooniga saatis lõplikuks otsustamiseks ülikooli valitsusele.

1838. a. raamatukogu kasutamise määruste järgi¹⁷² laenutati professoritele kuni 36 köidet korraga, ülikooli ametnikele ja era-

¹⁷¹ Esimesed süstemaatilised kataloogid on valminud (juriidilisele, pedagoogilisele ja kunstilasele kirjandusele) 1807. a. (ÜR 1, l. 2). Töö edaspidise käigu kohta vt. 1809. a. maikuu aruandes. ÜR 12, l. 91—93.

¹⁷² Reglement der Universitätsbibliothek, 1838, § 11.

isikutele 12 köidet, üliõpilastele 5 köidet. Erandeid tehti ülikooli valitsuse loal.

Morgenstern väitis, et Tartus oli raamatukogu kasutamine elavam kui kusagil mujal. Meil puuduvad aga andmed selle väite kontrollimiseks. Saksa ülikoolide raamatukogude suhtes peab tal igatahes olema õigus, sest ta tundis hästi Saksamaa ülikoolielu.

Raamatukogu kasutamist käsitletava perioodi lõpul illustreerib tabel 4. Algaastate kohta pole piisavalt andmeid.

Tabel 4¹⁷³

Aasta	Laenutatud köidete arv			
	Õppejõududele	Üliõpilastele	Era-isikutele	Kokku
1834	2035	3590	1265	6890
1835	2243	3396	1304	6943
1836	2106	2734	859	5699
1837	2861	2667	1285	6813
1838	2871	4936	1563	9370
1839	3545	6390	2407	12342

Languse raamatukogu kasutamises 1836. a. põhjustas revisjon, mis viidi läbi detsembrikuus. Selle aja vältel raamatuid ei laenutatud. Järsult tõuseb raamatukogu kasutamine 1840. a., mil laenutati 20346 köidet, kusjuures mõnel päeval laenutatud köidete arv oli üle 250. Tabelis esitatud arvudest selgub, et õppejõud kasutasid raamatukogu väga intensiivselt. Seejuures ei tohi unustada, et ka teistel ülikooli asutustel olid oma raamatukogud.

Mis puutub üliõpilastesse, siis leiame nende hulgas kaht liiki lugejaid. Ühed kasutasid teaduslikku kirjandust, teised nõudsid vaid ilukirjandust — romaane, luuletusi. Viimaste kohta kirjutab prof. Pöschmann 16. apr. 1809. a. raamatukogu järjekordses aruandes ülikooli nõukogule,¹⁷⁴ et kolmapäeviti ja laupäeviti, eriti siis, kui ilm on ilus, tormavad üliõpilased raamatukogusse ning valguvad laiali saalides ja rõdudel. Enamik neist peatub osakonnas, kus on üles seatud ilukirjandus, et hankida kergesti seeditavat pühapäevalektüüri. Tihti koguneb sinna üle 20 üliõpilase, osutamata vähimatki tähelepanu raamatukogu praktikandile, kelle üles-

¹⁷³ Vastavates aruannetes aastate järgi. UR 38 — UR 43.

¹⁷⁴ ÜRA 12, l. 154.

andeks on raamatute laenutamine. Üliõpilane, kes raamatute kaudu omandab teadmisi, peaks teadma, mida ta raamatukogust soovib saada, tal ei tarvitseks läbi reisida raamaturiuleid, et lõpeks haarata kaks raamatut ja neid kaasa viia. Edasi märgib ta, et üliõpilased üldse kasutavad vähe teaduslikku kirjandust. Samuti leidis ülikooli kuraator F. M. Klinger, et üliõpilased loevad palju ilukirjandust ja vähe teaduslikku kirjandust.¹⁷⁵

Et tõsta teadusliku kirjanduse kasutamist, tehti korraldus, et ilukirjandust laenutatakse vaid üliõpilastele, kes seda vajavad õppetöös. Kuid erandid ei jäänud erandiks. Ei möödunudki palju aega, kui olukord muutus. Tulemusrikkalt töötasid raamatukogus Peterburist Tartu ülikooli komandeeritud sõja- ja mereväelased ning professorite instituudi kasvandikud, kes oskasid hinnata neile antud võimalusi oma teadmiste täiendamiseks.

Raamatukogu oli juba oma algpäevil avatud ka eraisikutele. 1808. a. aga otsustas ülikooli nõukogu lõpetada raamatute laenutamise isikutele, kes ei kuulunud ülikooli koosseisu, sest esines juhtumeid, et nad ei pidanud kinni laenutamismäärustest. Kuid see otsus jäi paberile. Tegelikult muutus kasutamissoiguse saamise kord, sest sellest aastast alates võidi laenutada raamatuid eraisikutele ainult ülikooli valitsuse loal. See kord sanktsioneeriti 1838. a. raamatukogu määrustega.¹⁷⁶

Kui Morgenstern 9. apr. 1831. a. kirjas ülikooli valitsusele¹⁷⁷ nõuab raha mööbli soetamiseks, siis põhjendab ta oma taotlust muuseas sellega, et raamatukogu tähtsus on tõusnud, et teda peale ülikooli personali kasutavad kõik Tartu literaadid — nii nimetati Baltimail tol ajal kõrgema haridusega isikuid.

Raamatuid laenutati isegi väljapoole Tartut. Kuid ühenduses laenutamisega väljapoole tekkis raskusi raamatute tagasisaamisega.

Laenutamisega väljapoole Tartut on seotud ka üks episood raamatukogu elust 1812. a. Isamaasõja päevilt.

Sõja puhkedes astus prof. A. S. Kaissarov vabatahtlikult sõjaväeteenistusse. Sõjaminister ja esimese armee ülemjuhataja kindral Barclay de Tolly tegi Kaissarovile ülesandeks organiseerida armee peakorterit juurde välitrukikoda, kus muuseas kavatseti trükkida ka avalikke teadaandeid, nagu märgib prof. K. F. Burdach oma mälestustes.¹⁷⁸ Saadud käsikirja põhjal pidi ta Tartust kaasa viima šriftid vene- ja saksakeelsete tekstide trükkimiseks, trükitoölised ja kaks tõlki. Trükikoja direktorina valis Kaissarov endale abiiks prof. F. E. Rambachi, kes kavatses hakata välja andma ajalehte «Der Russe». Ajalehest ilmus 1812. a. ainult

¹⁷⁵ Raamatukogu poolt sel puhul tarvitusele võetud abinõudest vt. 1809. a. aruandes. ÜR 12, l. 184.

¹⁷⁶ Reglement der Universitäts-Bibliothek, 1838, § 12.

¹⁷⁷ F. 402, nim. 5. sü. 33, l. 277 jj.

¹⁷⁸ Burdach, lk. 265.

üks number. Kaissarov alustas juba 27. juunil teekonda Vilnosse. kus asus peakorter.¹⁷⁹

Enne ärasõitu esitasid Kaissarov ja Rambach raamatute ja maakaartide nimestiku, mida nad soovisid oma ülesannete täitmiseks raamatukogust kaasa võtta. Ülikooli nõukogu otsustas nende soovi täita. Nad said soovitud raamatud.

Et trükikoda ei saanud sõjategevuse käigus hakata kavatsuste kohaselt töötama, siis pöördus prof. Rambach tagasi Tartu, Kaissarov aga astus majorina tegevväkke. Ta langes 1813. a. lahingus Hanau linna juures Saksamaal. Kaissarovi ja Rambachi poolt kaasavõetud raamatud aga jäid peakorteri juurde. Kui teade Kaissarovi surmast jõudis Tartu, palus Morgenstern ülikooli nõukogu astuda samme raamatute tagasisaamiseks. Et raamatute saatuse kohta puudusid igasugused teated, siis otsustas ülikooli nõukogu pöörduda Barclay de Tolly poole, kui see kodumaale tagasi jõuab. Kui nüüd Barclay de Tolly oli naasnud Peterburi, siis meenutas Morgenstern kirjas 14. detsembrist 1815. a. ülikooli nõukogule tema endist otsust.¹⁸⁰ Ent edaspidisest kirjavahetusest ei selgu, millega lõppesid ülikooli taotlused — kas saadi raamatud tagasi või läksid nad kaotsi.

1803.—1806. a. oli raamatukogu avatud üldiseks kasutamiseks kaks korda nädalas, nimelt kesknädalal ja laupäeval; alates 1. augustist 1811. a. oli ta avatud õppejõududele iga päev, kuid üliõpilastele ja eraisikutele endiselt kesknädalati ja laupäeviti kaks tundi.

Laenutamine kuulus raamatukogu sekretäri ja kantselei-ametniku ülesannete hulka. Ülikooli statuutide järgi olid kohustatud neid seejuures abistama keelteõpetajad ja üliõpilased, keda nimetati aktsessistideks, s. o. praktikantideks.¹⁸¹ Viimased olid kohustatud töötama raamatukogus neli tundi nädalas. Tasuks said nad kõrgendatud stipendiumi. Arvult oli neid kuus.

Keelteõpetajad tegelikult laenutamise osa ei võtnud, küll aga praktikandid. Kuid aja jooksul selgus, et neist oli raamatukogule vähe kasu. Nii kirjutas raamatukogu sekretär 21. det. 1816. a. Morgensternile,¹⁸² et kuigi mõned praktikantidest töötavad raamatukogus korralikult, kasutab enamik oma tööaega selleks, et raamatuid sirvida, teha neist väljakirjutusi, silmitseda pilte. Vähe sellest, nad tekitavad raamatukogus isegi segadust: seavad raamatuid valesti üles, laenutavad raamatuid üliõpilastele, nõud-

¹⁷⁹ Kaissarovi tegevust 1812. a. Isamaasõjas on käsitletud, eriti kasutades ka E. Viglalt saadud andmeid, J. Lotman. Лотман, Каисаров, lk. 170—191.

¹⁸⁰ ÜR 16, l. 48.

¹⁸¹ Aktsessistide töö juhendamiseks kehtestati eriline määrus, mis on esitatud kinnitamiseks 1806. a. 16. septembril (F. 402, nim. 5, sü. 1, l. 43—48).

¹⁸² Seda K. Peterseni kirja Morgensternile ei õnnestunud leida arhiivis ega ka raamatukogu käsikirjade osakonnas. Morgensterni ja Peterseni kirjavahetuse eritoimikus (ÜR 689, l. 168) on säilinud Morgensterni juhend 19. detsembrist 1816. a., milles skitseeritult esitatakse selle kirja sisu.

mata neilt õppejõudude vastutuse ettenäitamist, ja annavad sõpradele raamatuid ilma laenutusraamatusse sisse kandmata.

Kuigi raamatukogu direktor juba 1811. a. püüdis luua raamatukogus kindlamat korda, keelates praktikantidel raamatute kaasa võtmise ilma neid kantseleis registreerimata ja keelates võõraste laskmise raamatuhoidlaisesse sekretäri või kantseleiametniku äraolekul, ei olnud ta püüetel nähtavasti suuremaid tagajärgi. Raamatukogus tekitasid segadust ka õppejõud, kellel oli vaba juurdepääs riulitele. Ka nemad jätsid raamatukogust võetud raamatud tihti registreerimata. Esines raamatute kaotsimineku juhtusid. Asi läks nii kaugele, et ülikooli kuraator K. Lieven oli 1817. a. sunnitud juhtima Morgensterni tähelepanu korratustele raamatukogus ja nõudma nende kõrvaldamist, sest «milline häbi meile, kui meil oleks suurepärase süstemaatilise kataloogi raamatutele, mida [raamatukogus] olemas ei ole?!»¹⁸³ Vastavalt Lieveni korraldusele kehtestati 1817. a. laenutamisel kindlam kord. Et praktikandid olid vallandatud juba 1816. a., siis hakkasid raamatuid laenutama sekretär ja kantseleiametnik, hiljem kantseleiametnik üksi, keda abistasid raamatukogu teenijad. Viimaste ülesandeks oli tuua fondidest nõutud raamatud kohaviida järgi. Selle tööga tulid nad hästi toime, sest raamatud olid plaanikohaselt üles seatud ja varustatud kohaviidaga nii kõitel kui ka kaane siseküljel.

Üliõpilased pidid nüüdsest peale andma kantseleis sooviavalduused juba laenutamispäevale eelneval päeval.

Kuni 1829. a. kanti laenutatud raamatud erilisse raamatusse, kuid sama aasta 12. juulil kehtestas ülikooli nõukogu uue korra.¹⁸⁴ Raamatuid hakati laenutama sedelite vastu.

Raamatukogu isikulises koosseisus olid sellel perioodil raamatukoguhoidja, tema asetäitja, sekretär ja kantseleiametnik. Raamatukoguhoidja kui ka tema asetäitja olid professorid. Raamatukoguhoidja oli tegelikult raamatukogu direktoriks, tema asetäitja — direktori asetäitjaks. Nad viibisid raamatukogus vaheldumisi, nende ülesandeks oli juhtida raamatukogu tööd. Pärast Pöschmanni surma 1812. a. jäeti raamatukogu direktori asetäitja koht vakantseks, kuid 1817. a. loodi selle asemel raamatukoguhoidja abi koht. Seega suurenes raamatukogu koosseis ühe töötaja võrra, kelle ülesandeks oli jätkata kataloogimistööd.

Algul kutsus kuratoorium raamatukoguhoidja kohale Danzigi Athenäumi õppejõu, tuntud orientalisti Friedrich Theodor Rincki, palgaga 1300 rbl. hõbedas professuuri eest ja 250 rbl. hõbedas raamatukoguhoidja ülesannete täitmise eest. Kuigi palk oli tolle-

¹⁸³ Lieven Morgensternile 1817. a. 25. septembril, Mrg. CCCXLII 1808—1836, l. 97: «Welch ein Beschämniß für uns, wenn wir einen schönen systematischen Katalog von Büchern hätten, die nicht da sind?!»

¹⁸⁴ Uleminek uuele süsteemile näib olevat mingil põhjusel viibinud. Käsi- kirjade osakonnas on säilinud kõi-de, milles on sisse kantud 1836. aastal laenu- tatud raamatud (UR 215).

aegseis oludes küllalt kõrge, ei võtnud Rinck pakutud kohta vastu. Ent ta soovitas kuratooriumil pöörduda oma kolleegi Morgensterni poole, kellelt ta eraviisil oli saanud nõusoleku Tartu ülikooli juurde minekuks, juhul kui talle tehakse vastav ettepanek. Et kuratooriumile, arvestades Rincki soovist, oli Morgensterni kandidatuur vastuvõetav, siis otsustati 18. aprillil 1802. a. raamatukoguhoidja koht ühendada esteetika professori ametikohaga.¹⁸⁵ Pärast seda kui Morgensternilt saadi kirjalik nõusolek Tartu tulekuks, kutsuti ta 6. juunil 1802. a. kuratooriumi poolt klassikalise filoloogia, kirjandusloo, esteetika ja elokventsi professoriks ning raamatukoguhoidjaks sama palgaga, mis oli lubatud Rinckile. Reisikuludeks saadeti talle 30. juunil 430 rbl.

Johann Simon Karl Morgenstern sündis 28. augustil 1770. a. Magdeburgis. Õppis Halle ülikoolis keeleteadust, filosoofiat, kirikulugu, matemaatikat, füüsikat ja joonistamist. Vanade keelte kõrval tegeles ta innukalt ka uute keeltega, eriti aga inglise keelega. Danzigi Athenäumi elokventsi professoriks valiti ta 1797. a.

Tartu saabus Morgenstern 1802. a. sügisel. *Prorector substitutus* D. G. Balck esitles teda kuratooriumile 27. oktoobril. Tartu seltskonnas vallutas ta silmapaistva positsiooni niivõrd kiiresti ja niivõrd kindlalt, et tema kohta lendu lastud sõnamänguga ütlus, et «...ta on tõeline koidutäht Tartu horisondi kohal»¹⁸⁶ nagu ei tundugi enam liialdusena.

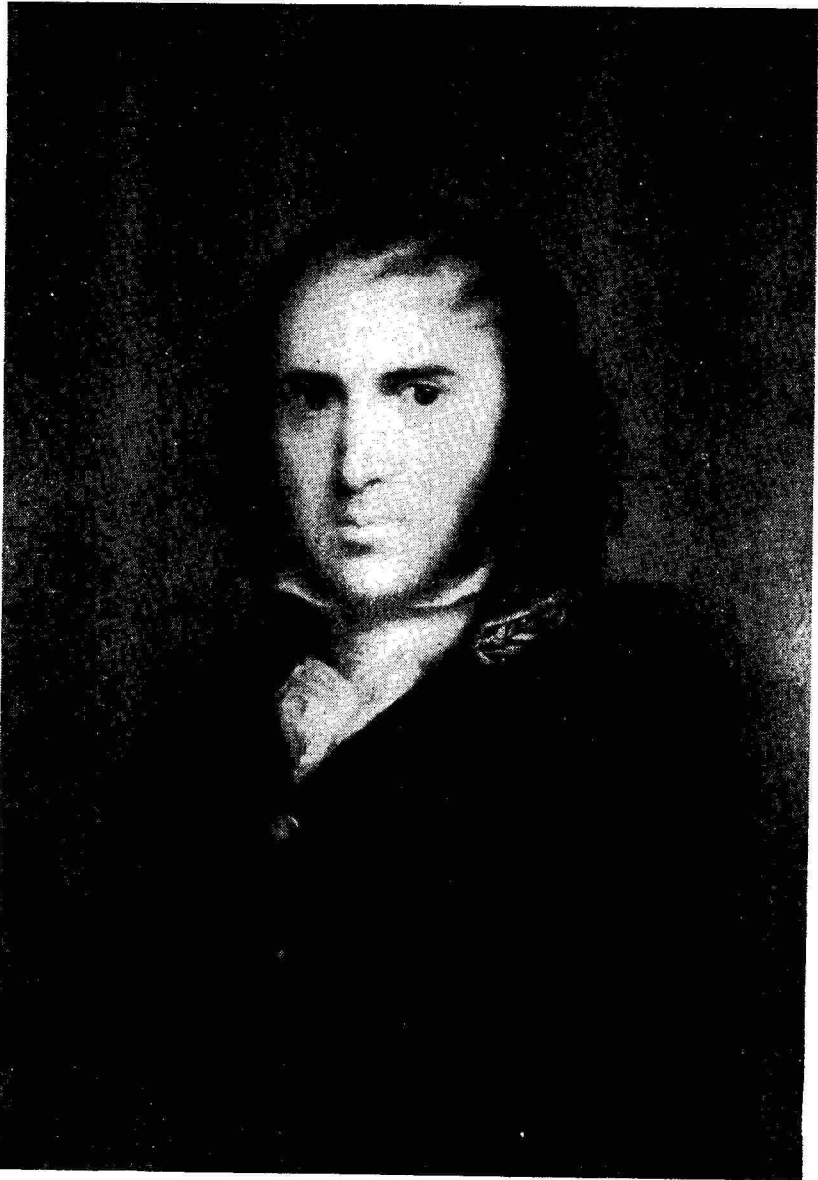
Morgensternil polnud Tartu tulles suuri praktilisi kogemusi raamatukogunduse alal. Ent seda ei loetudki tollal tähtsaks. Raamatukoguhoidja amet oli Tartus nagu mujalgi kõrvälametiks, millega pidi iga õpetlane hakkama saama, sest raamatukogu organiseringis ja korraldamises nähti ikka veel «filosoofilist» probleemi, selle komplekteerimises aga — kirjandusloolist.

Morgensterni isikus olid ühinenud kõik need omadused, mida nõuti eeskujulikult raamatukogujuhatajalt: filosoofiline ja kirjanduslik haridus, vanade ja uute keelte oskus; seejuures veel organisatoorsed võimed ning säärased iseloomu omadused, nagu järjekindlus, orienteerumisvõime ja töökus. Ja tõesti, Morgensternist kujunes Tartus raamatukogu direktor, kes raamatukogu komplekteerimisel ei säästnud aega ega vaeva, selleks et aga alati olla kursis kirjanduslike ja teaduslike uudistega, nagu seda peegeldavad tema käsikirjade kogus¹⁸⁷ säilinud rohked väljakirjutised kirjanduslikest ajakirjadest ja ajalehtedest. Tema kohta ei saa

¹⁸⁵ F. 402, nim. 12, sü. 2, l. 49. Esteetika professorit ei ole ülikoolis kunagi olnud ja selle ametikoha rajamist pole kavetatudki. Morgensterni valimise ja vokatsiooni ürikuis nimetatakse ametikohta: «Die Professur der Eloquenz, Aesthetik, lat. und griechischer Sprache, der Alterthumer, der Geschichte der Litteratur und Kunst» (Mrg. DCXXII, l. 118 jj.).

¹⁸⁶ Stavenhagen, Livländische Ansichten, Dorpat: «...er sei ein wahrer Morgenstern über dem Horizont von Dorpat.»

¹⁸⁷ Need moodustavad Tartu Riikliku Ülikooli Teadusliku Raamatukogu käsikirjade osakonna erilise suure fondi «Morgensterniana» (lühendatult Mrg.).

Joonis 11. Fr. G. Kügelgen. K. Morgensterni portree.

öelda, et ta oleks olnud raamatukogus vaid esinduslik, järelevalvet teostav dekoratiivne ja ornamentaalne kuju, vaid ta oli raamatukogu hing, kes suure hoole ja armastusega püüdis täiendada selle fonde valitud kirjandusega, tarbe korral taotledes selleks lisakrediite, hoolitses ruumide ja hoone ümbruse korrashoiu eest. Tema ametikohuste täitmist soodustasid ta laialdased isiklikud tutvused Saksamaa teaduse, kirjanduse ja kunsti ringkondades. Sõbralikud suhted G. F. Parrotiga ning kuraator F. M. Klingeriga veeretasi Tartus tema teelt mõnegi raskuse.

Kuigi me Morgensterni poolt loodud raamatukogu organisatsioon ei leia palju algupärast — kõik on siin laenatud mujalt, ent ellu rakendatud otstarbekohaselt ning väga konsekventselt — ja kuigi me ei näe Morgensterni rajavat uusi teid raamatukogunduse alal, peame siinkohal erapoolelt ütleva, et see suund, mille ta andis raamatukogu arengule, oli üldiselt õige. Vaatamata sellele, et ta põhimõtteliselt oli utilitaarse printsiibi pooldaja raamatukogu komplekteerimise küsimuses,¹⁸⁸ õnnestus tal siiski kujundada raamatukogust süstemaatilise ja järjekindla valiku kaudu harmooniline tervik, kus oli esindatud teaduste alalt kõik, mis oli põhjapanev ja väärtuslik.

Õnneks polnud ta ka alati truu oma printsiibile. Kasutades soodsaid võimalusi, omandas ta raamatukogule siiski nii kirjanduslikke haruldusi kui ka luksusväljaandeid. Ta mõistus oli küllalt avar selleks, et hüljata mõningaid tolle aja tõekspidamisi ja eelarvamusi.

Ei või öelda, et Morgenstern oleks olnud puudusteta ning vaba inimlikest nõrkustest. Kahjuks hakkasid need ilmneka tema töös raamatukogus. Endajumaldamise ja edevuse tõttu ei sallinud ta enda kõrval teisi autoriteete, mispärast ta ei võtnud heameelega kuulda teiste nõuandeid ja tegi raamatukogus mõnegi korralduse, mis kutsus õppejõudude keskel välja rahulolematust. Aga esines ka juhtumeid, et ta ei reageerinud raamatukogu sekretäriilt Petersenilt tulevatele signaalidele, et õigeaegselt kõrvaldada häireid raamatukogu töös. Ta suhted Pöschmanni ja Peterseniga kujunesid juba algusest peale rohkem kui pealiskaudseiks. Väliselt olid need kõigiti korrektsed, ent sisemine pinge nende vahel kestis kuni kahe viimase surmani. Juba algusest peale hakkas Morgenstern ignoreerima Pöschmanni. Selles läks ta nii kaugele, et varsti lakkas ta üldse informeerimast Pöschmanni oma korraldustest, mispärast mõnikord juhtus, et viimane sai neist teada oma kolleegide kaudu. Seega muutus Pöschmann pikapeale raamatukogus lihtsalt statistiks, kellel polnud mingisugust huvi töö vastu.¹⁸⁹ Morgenstern omalt poolt süüdistas Pöschmanni laiskuses. Et

¹⁸⁸ Vaata eespool viide 132.

¹⁸⁹ Vt. Pöschmanni kirjad Morgensternile 1803.—1806. aastail (Mrg. CCCXLII, 1802—1808, lk. 407—464) ja Morgensterni vastused (sealsamas, lk. 449—470).

Pöschmannist polevat töötajad, pidavat tema tegema kahe inimese kogu töö üksi. Nagu Morgenstern kusagil ei lausu sõnagi neist oma kolleegidest-õppejõududest, kes teda oma desideraatidega küllalt tõhusalt abistasid raamatute hankimisel, ega ka neist, kes abistasid teda süstemaatilise kataloogi koostamisel, ei maini ta millalgi tunnustavalt oma kaastööliste tööd. Küll läbib kõiki ta aastaaruandeid punase joonena seisukoht, et talle alluva raamatukogu asjaajamine on eeskujulikult korras. Sama kinnitavad ülikooli revisjoniprotokollid. Niisiis peaks vist ikka olema mõningaid teeneid raamatukogu korraldamisel ka Morgensterni alluvail. Tähendan vaid niipalju, et nii Pöschmann kui Petersen olid andekad isikud, kelle võimete täielik rakendamine raamatukogu organiseerimistööl oleks tulnud noorele asutusele kasuks.

Tartu tulles polnud Morgensternil veel mingisugust kava raamatukogu organiseerimiseks. Kuratooriumi võimutsemise lõpuni piirdus tema tegevus sellega, et tutvudes raamatukogu koostisega, eraldada selles dublette ning koostada nimestikke raamatukogu fondides leiduvate lünklike väljaannete kohta. Uute tellimuste esitamisega oli ta tagasihoidlik. Raamatukogu organiseerimise kava valmis tal hulga aastaid hiljem. Ja seegi ei valminud tal iseseisvalt, vaid ühise töö tulemusena oma kolleegidega.

Morgenstern on kirjutanud võrdlemisi palju töid, kuid nende väärtus pole eriti suur, olgugi et mõni neist äratas ilmudes tähelepanu. Tema töödest nimetame vaid 14. detsembril 1813. a. tema poolt Tartus peetud kaks kõnet feldmarssal Kutuzovi sarga juures ja «Commentatio de numismate Basilii Tschernigoviae» (Dorpati 1826), missuguse tööga ta lõi kontakti Vene teadusega.

Morgenstern oli Peterburi Teaduste Akadeemia ja Opetatud Eesti Seltsi auliige ning Moskva ülikooli juures oleva Vene Ajaloo ja Muinsuste Seltsi korrespondeeriv liige ning mitme välismaa teadusliku seltsi liige.

Raamatukogu direktori kohalt lahkus ta 31. mail 1839. a. Kuid veel ametisoleku viimasel päeval,¹⁹⁰ teatades raamatukogu üleandmisest, palub ta ülikooli nõukogu, et see hangiks raamatukogule endiste aastate eeskujul 20 000 rbl. hinnaliste teoste ostmiseks igalt alalt ja asutaks teiste Vene ülikoolide eeskujul ajakirjade fondi, mis võimaldaks aastas tellida 2000 rbl. eest ajakirju. Sama summa kulutati ka Tartus ajakirjade peale.

Kirja lõpus avaldab ta valmisolekut abistada ka edaspidi raamatukogu, kui selleks peaks olema vajadus. Raamatukogu pidas ta oma elutööks ja oli huvitatud selle käekäigust kuni surmani (3. sept. 1852. a.).

Morgenstern, kes oli osa võtnud võitlusest Balti aadli vastu

¹⁹⁰ Ameti üleandmine oli toimunud juba 29. mail, selle protokoll on aga saadetud kirjana ülikooli nõukogule 31. mail (ÜR 43, l. 9 jj.). Samal päeval on Morgenstern saatnud oma viimase kirja raamatukogu asjus, milles on esitatud ka lisadotatsiooni nõudmine (sealsamas, l. 12).

ülikooli pärast, leidis hiljem tee endiste vastaste juurde, kuna eesti rahvas, kelle keskel ta elas, jäi talle lõpuni võõraks. Ta ei pidanud vajalikuks soetada raamatukogule isegi eestikeelseid raamatuid.

Raamatukoguhoidja asetäitja kohale kandideeris J. F. Thörner, kes hiljem oli ülikoolis vene keele lektoriks. Tema kandidatuur lükati kuratooriumi poolt tagasi kui seaduse nõuetele mittevastav. Valituks aga osutus prof. Pöschmann.

Georg Friedrich Pöschmann sündis Naumburgis 11. jaan. 1768. a. Oppis Leipzigi ülikoolis usuteadust. Tuli 1798. a. Riiga, kus elatas end eratundidega. A. C. Lehrbergi soovitusel kutsuti ta 1801. a. üldise ajaloo, geograafia ja statistika professoriks Tartu, kus ta valiti raamatukoguhoidja asetäitjaks. Pöschmann oli suurte teadmistega andekas isik, seejuures hea metoodik. Inimesena oli ta kolleegide poolt väga armastatud oma õigluse, sõbralikkuse ja humaansuse tõttu. Hiljem hävitas elurõõmsa mehe maksahaigus. Arvatavasti avaldasid ka ametialased pahandused raamatukogus ja ebaõnnestunud isikliku elu seigad oma mõju haiguse käigule. Ta katkestas suhtlemise seniste sõpradega, kellede hulka kuulusid Parrot vanem ja Krause, et veeta erakuna neid väheseid aastaid, mis tal veel oli jäänud elada. Ta kirjanduslik pärand pole just väike, kuid silmapaistvat selles on vähe. Nagu eespool mainitud, ei etendanud ta raamatukogus kuigi suurt ega mõjukat osa. Ta ise ei salanud seda, et täitis raamatukogus oma ametikohuseid lohakamalt kui mujal. Oma loidust ja ükskõiksust asjade käigu vastu raamatukogus põhjendas ta sellega, et tal raamatukogus polevat õieti võimalust midagi teha, kuna Morgenstern õiendavat seal ise kõik vajalikud tööd.¹⁹¹ Ta kavatses juba 1803. a. — kui talle selgus, et tal vaevalt õnnestub võita Morgensterni usaldust ja poolehoidu, — lahkuda raamatukoguhoidja asetäitja kohalt, ent loobus kavatsusest, sest ta tahtis veenduda, kas ta tõesti on kõlbmatu selleks ametiks. Ja nii vegeteeris ta raamatukogus kuni oma surmani (1812. a.).

Silmapaistvat osa Tartu kirjanduslikus elus etendas Morgensterni lähim kaastööline ja abi, esimene raamatukogu sekretär Karl Friedrich Ludwig Petersen (1775—1822), kes oli sündinud ja kasvanud Tartus. Juba tema noorusaastad olid seotud Toomemäega, kus ta varemete all veetis päevi, mängides eesti poistega. Tuleb vist küll panna nende aastate arvele, et ta maailmavaade kujunes avaramaks, kui see oli tema kaasaegsetel. Petersen oli isik, kellest kõik pidasid lugu, keda paljud armastasid ja keda keegi ei vihanud. Ta oli Tartu seltskonna keskne kuju, teravmeelne poeet, kelle töid iseloomustavad algupärasus, huumor ja satiiriline joon, mis on nii haruldased balti-saksa kirjanduses. Petersen oli ka Volkmanni restoranis asuva «Nurgaklubi» (Winkel-Club bei

¹⁹¹ Pöschmann Morgensternile 1806. a. 9. mail. Mrg. CCCXLII, 1802—1808, lk. 434 jj.

Volkman) hing. Sija kogunesid klubi liikmed, nende hulgas professorid Lampe, Rambach, Moier, et ühiselt lugeda uut kirjandust, vestelda kirjandusprobleemide ja esteetika üle. Ta kuulus ka Vojeikovi-Moieri ringi, mis koondas enese ümber vene haritlasi, ülikooli õppejõude ja üliõpilasi ja kus tihti oli külaliseks poeet V. A. Žukovski.¹⁹²

Raamatukogu personal oli 1802.—1839. a. järgmine:

Raamatukoguhoidja (1805. aastast alates ka ametlikult direktor): 1802.—1839. a. prof. K. Morgenstern.

Raamatukoguhoidja asetäitja: 1802.—1812. a. prof. G. F. Pöschmann.

Raamatukogu sekretär: 1802.—1822. a. K. Petersen.
1823.—1826. a. G. C. Peetz.
1826.—1835. a. K. Anders.
1835. a. alates E. Anders.

Raamatukoguhoidja abi: 1817.—1826. a. K. Anders.
1826.—1835. a. E. Anders.
1835. a. alates asetäitjana

W. Thrämer.

Kantseleiametnik: 1802.—1836. a. J. Th. A. Leibnitz.
1836. a. alates R. Kieseritzky.

Aga kuidas tuli raamatukogu personal tööga toime? Peab tunnistama, et üsna hästi, kui võtta arvesse asjaolu, et algul polnud kellelgi praktilisi kogemusi raamatukogu töö alal. Asjaajamine oli algusest peale korraldatud eeskujulikult. Kuid teadmiste ja kogemuste puudumine tekitas mõningaid raskusi kataloogide koostamisel, need raskused aga ületati praktilises töös. Süstemaatiline kataloog, mis valmis raamatukogu töötajate ja ülikooli õppejõudude ühise töö viljana, on tänapäevalgi kasutus-kõlblik.

*

Vene ülikoolide hulgas oli Tartu ülikool esimene, mis asutati XIX saj. algusaastail, ligemale poolsada aastat pärast Moskva ülikooli avamist. Et Tartu ülikooli asutamisele järgnes peatselt teiste ülikoolide ellukutsumine, siis kasutati valitsuse poolt viimaste organiseerimisel neid kogemusi, seadusi, määrusi, ettekirjutusi, mis olid kehtestatud Tartu ülikooli suhtes. Küsimusi, mis nõudsid seadusega kindlustatud õiguste kasutamise lahendamist, oli Tartu ülikooli organiseerimise käigus üsna rohkesti. Nad tekkisid töö käigus ja lahendati ministriumide poolt koostöös ülikooliga. Sellepärast on Tartu ülikoolil juba asutamise perioodil omajagu tähtsust Vene hariduse ajaloos. Erilist huvi pakub ka Tartu ülikooli raamatukogu arengu tundmaõppimine, kuna ta algusest peale kujunes asutuseks, millele baseerudes ülikool

¹⁹² Зейдлиц, Жуковский, lk. 80 jj.

võrdlemisi kiiresti tõusis esiritta teiste Vene kõrgemate õppeasutuste keskel.

Ülikooli raamatukogu oli esimene teaduslik asutus, mis avas oma ukSED lugejatele peaaegu ühel ajal loengutega ülikoolis, seejuures teda võisid kasutada mitte üksnes ülikooli õppejõud, teenistujad ja üliõpilased, vaid ka võõrad — «вся публика» —, nagu seda väljendab ülikooli 1820. a. statuudi § 221.¹⁹³

Raamatukogu fondide komplekteerimine õppe- ja teaduslikuks tööks vajaliku kirjandusega toimus tolleaegseid olusid arvestades väga kiiresti. Seda fondide kiiret kasvu soodustasid mitmed asjaolud, kõigepealt aga ülikoolidele seadusega antud soodustused raamatute hankimisel, rikkalikud dotatsioonid riigikassast ja ülikooli väljaannete vahetus. Kuid ka ülikooli sidemed teiste ülikoolidega, teaduslike asutustega, silmapaistvate teadlaste ja kirjanikkudega aitasid rikastada raamatukogu väärtusliku kirjandusega annetuste näol. Annetustena saabus raamatukokku hulk haruldasi väljaandeid.

Raamatukogu asutamisel püstitati ta juhtkonna poolt põhimõte, et raamatukogule tuleb soetada esmajoones õppe- ja teaduslikuks tööks vajalik kirjandus, et ei tule hankida kirjanduslikke rariteete. Võib-olla ehk liialdati üksikutel juhtudel selle põhimõtte rakendamiseга, kuid üldiselt võttes oli raamatukogu komplekteerimise suund õige. Tänu põhjalikkusele, millega teostati raamatute valikut, arenes raamatukogu tervikuks, kus teaduslad olid esindatud süsteemikindlalt ja suhteliselt üsna täielikult.

Alates raamatukogu algupäevist hangiti rida väärtuslikke teaduslikke teoseid ja väljaandeid, mis juba tol ajal olid müügilt kadunud ja puuduvad paljudes suurtes vanemates raamatukogudes. Need pole tavalised «haruldused», vaid väljaanded, mis olid suunavad teaduse arengus ja tähistasid ühiskonna ning tema ideede progressi. Samal ajal pandi alus ka Tartu rikkalikule dissertatsioonide kogule.

Mõistagi ei puudu raamatukogu fondides ka teosed, mis peegeldavad inimese mõtte eksikäike. Ent sellisedki teosed pole väärtusetu, sest nad loovad pildi ühiskonna arengu vastavaist etappidest.

Et XIX saj. esimesel poolel, eriti aga 20-ndatel ja 30-ndatel aastatel sidemed Tartu ja eriti Peterburi vahel olid elavad, siis tundsid pealinna, aga ka teiste kultuurikeskuste teaduslikud ja kirjanduslikud ringkonnad võrdlemisi hästi Tartut, tema ülikooli ja raamatukogu. Sidemete sõlmimiseks aitasid kahtlemata kaasa ülikooli vene keele ja kirjanduse professorid.

Eriti tähtsat osa ülikooli elus etendas poeet V. A. Žukovski, kes 1815.—1817. a. elas Tartus ja hiljemgi tihti külastas linna,

¹⁹³ Устав Дерптского университета, 1820, vg. 1430.

kus asus Vojeikovi perekond, kuhu kuulusid Žukovski sugulased — Vojeikovi abikaasa Aleksandra Andrejevna, sünd. Protassova, selle ema Jekaterina Afanasjevna Protassova ja viimase vanem tütar Maria Andrejevna, kes hiljem abiellus Tartu professori J. Chr. Moieriga. See perekond äratas üldist tähelepanu nii Tartu õppejõudude kui ka üliõpilaste keskel, kelle ridades oli hulk progressiivselt meelestatud noori. See perekond kujunes Tartu kultuuriliseks keskuseks, kus silmapaistev koht oli Aleksandra Andrejevna Vojeikoval, kes avaldas kasvatuslikku mõju isegi õppivate noorsoole.¹⁹⁴

Tartus viibides tutvus Žukovski ülikooli õppejõudude ja ülikooli raamatukoguga. Lähemad suhted, nimelt teaduslikul alal, tekkisid Žukovskil füüsikaprofessori F. G. Parrotiga, ajaloolase J. Ph. G. Ewersiga ja ülikooli raamatukogu direktori prof. K. Morgensterniga.¹⁹⁵ Ta kuulas eraviisiliselt ülikoolis loenguid, õppis graveerimist K. A. Senffi juures. Koosviibimistest, mida korraldasid õppejõud ning kus harrastati muusikat ja kirjandust, võtsid elavalt osa ka Žukovski ja raamatukogu sekretär K. Petersen, kellest Žukovski ja ta sugulased pidasid eriti lugu.

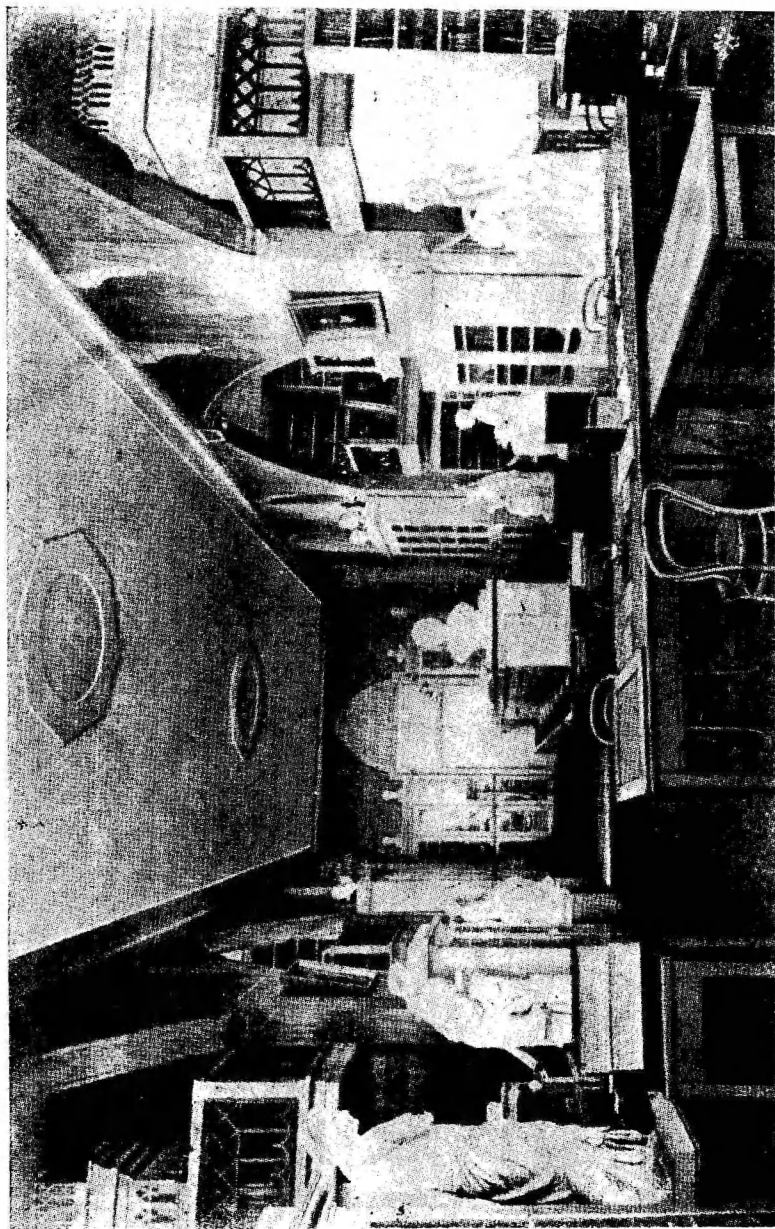
Sidemed Tartuga ei katkenud ka siis, kui Žukovski asus elama Peterburi. Peterburis kogunes ta ümber sõprade ring, millesse kuulusid A. S. Puškin, K. N. Batjuškov, I. A. Krõlov, pime poet I. I. Kozlov, A. I. Turgenev, Karamzinid ja teisi ning rida silmapaistvaid kunstnikke. Oma sõprade ringis Žukovski ei unustanud Tartu ülikooli, mida ta vaatamata selle noorusest tingitud puudustele hindas üsna kõrgelt. Nii lausub ta kirjas Avdotja Petrovna Jelaginale Tartu kohta: «Seal saab peamise: armastuse töö vastu!»¹⁹⁶ A. P. Jelagina, esimeses abielus Kirejevskaja, oli silmapaistvaid XIX saj. ühiskonnategelasi, kes etendas tähtsat osa Moskva teaduslikes ja kirjanduslikes ringides, kuhu kuulusid Puškin, Kūchelbecker, Gogol, Tšaadajev, Herzen, Ogarjov, Aksakovid. Olles pidevas kirjavahetuses Žukovskiga, tundis ta üsna hästi Tartu olusid, kuhu ta 1876. a. asus elama ja kus ta surigi.

Ametlike suhete kõrval Peterburi, Moskva ja teiste ülikoolilinnadega tekkisid Tartu ülikooli õppejõududel paratamatult teadlastega isiklikud suhted, mis olid tingitud ühistest teaduslikest huvidest. Suhete loomisele mõjusid kaasa vastastikused külastused, oma tööde vastastikune vahetamine. Sellisel teel tekkinud suhetest peab mainima ülikooli, eriti raamatukogu suhteid N. P. Rumjantseviga, kelle suurepärane isiklik raamatukogu sai aluseks Nõukogude rahvuslikule raamatukogule — V. I. Lenini nimelisele NSVL Riiklikule Raamatukogule. Samuti tekkisid suhted Rumjantsevi lähemate kaastöölistega — P. I. Köppeni, Chr. Frähni, J. F. Krugi ja teistega.

¹⁹⁴ Petuhhovi iseloomustus teoses: Письма Н. М. Языкова, lk. 22 jj.

¹⁹⁵ Зейдлиц. Жуковский, lk. 127.

¹⁹⁶ Sealsamas, lk. 80 jj.

Joonis 12. Raamatukogu katalogi saal XIX sajandi lõpul.

Ülikooli raamatukogu seisukohalt olid olulise tähtsusega tema direktori K. Morgensterni suhted Peterburi avaliku raamatukogu direktori A. N. Oleniniga, kelle majas ta võis kohtuda vene kirjanikkonna paremikuga, sest Olenini juurde kogunesid kindlaksmääratud nädalapäeval «kõik, kes Peterburis olid kõrgesti haritud ja paistsid silma andekuse, mõistuse ja teadmiste poolest.»¹⁹⁷ nagu tähendab Peterburi kunstide akadeemia asepresident krahv F. P. Tolstoi oma mälestustes. Morgensterniga tutvus Tolstoi Krugi juures. Neid lähendasid teineteisele ühised huvid numismaatika alal.

Suhted, mis sõlmiti Tartu ülikooli ja teiste vene ning välismaa ülikoolide, teaduslike asutuste ning seltside ja kultuuritegelaste vahel, ei jätnud avaldamata viljastavat mõju ülikooli raamatukogule, mõju, mis peegeldub ta fondide kasvus.

Nagu eespool on tähendatud, kasvasid raamatukogu fondid hoogsalt. Kuid fondide kasvuga pidasid sammu ka fondide korraldamistööd, fondide kataloogimine, mistõttu lugejate poolt nõutav kirjandus oli siin kergesti kättesaadav, ülesotsitav.

Ja kui Zukovski 1815. a. Tartusse sõites kirjutab,¹⁹⁸ et ta kavatseb ülikooli raamatukogu kasutada materjalide hankimiseks kavatsetud tööde sooritamisel, siis, iseloomustades professorite instituudi kasvandiku, hilisema Kaasani ülikooli professori P. I. Kotelnikovi töötamist meie raamatukogus, kirjutab tema biograaf, et see Venemaa kõige rikkalikum raamatukogu sisaldas 50 000 köidet, mille tõttu Kotelnikov seal töötades tundis end õnnelikuna. Ühes kirjas ütleb ta ise: «ma tuhnin lakkamatult raamatukogus või istun observatooriumis...»¹⁹⁹

Ja professor Fr. Goebel kirjaskaisele 4. (16.) novembrist 1828. a. kirjutab raamatukogu kohta: «Ka ülikooli raamatukogu on ülirikkalikult varustatud. Ma leiain siin keemia ja teiste loodusteaduste alalt rohkem kirjandust kui Jenas, isegi niisuguseid haruldusi nagu Humboldti, Spixi ja teiste tööd.»²⁰⁰

Kui alguses raamatukogu kasutamise osas tehti üliõpilastele mõnigi etteheide, siis kadusid need juba 1820-ndail aastail. Kasutamine kasvas kiiresti ja mida intensiivsemaks muutus raamatukogu kasutamine, seda viljakam oli ka teaduslik töö ning kõrgem selle nivoo.

¹⁹⁷ Толстой. — Русская старина, VII, lk. 133.

¹⁹⁸ Зейдлиц, Жуковский, lk. 78.

¹⁹⁹ Биографические сведения о Котельникове, lk. 227.

²⁰⁰ Goebel, Briefe, lk. 47.

ARHIIVIMATERJALID

- A. ENSV Riiiklikus Ajaloo Keskarhiivis (RAKA).
- Kuratooriumi protokollid. 1800—1801. F. 402, nim. 12, sü. 1.
  - Kuratooriumi protokollid. 1802—1803. F. 402, nim. 12, sü. 2.
  - Kuratooriumi missiiv. 1800—1801. F. 402, nim. 12, sü. 3.
  - Kuratooriumi missiiv. 1802 I. F. 402, nim. 12, sü. 4.
  - Kuratooriumi missiiv. 1802 II. F. 402, nim. 12, sü. 5.
  - Kuratooriumi arvetöendid. 1800—1803. F. 402, nim. 4, sü. 22.
  - Kuratooriumi arveraamat. 1800—1802. F. 402, nim. 4, sü. 23.
  - Kuratooriumi protokollid väljavõtted ja kirjavahetus raamatukogu asjus. 1800—1803. F. 402, nim. 4, sü. 4.
  - Asekuraatori Ungern-Sternbergi toimik. 1800—1803. F. 402, nim. 4, sü. 12.
  - Määrused, instruksioonid jm. raamatukogu asjus. 1802—1829. F. 402, nim. 5, sü. 1.
  - Aastaaruanded ja kirjavahetus raamatukogu asjus. F. 402, nim. 5, sü. 33.
- B. Tartu Riikliku Ülikooli Teadusliku Raamatukogu käsikirjade osakonnas (ÜTR KO).
- a) Ülikooli raamatukogu (ÜR) fond. (Sifrid ajutise nimistu omad). Raamatukogu päevik (Journal). 1802—1810. ÜR 1.
  - Ülikooli raamatukogu missiivid. 1803—1841. ÜR 11—ÜR 43.
  - Desideraadid I. 1814—1823. ÜR 71.
  - Ungern-Sternbergi kirjavahetus raamatukogu asjus ärakirjades. ÜR 73.
  - Morgensterni kirjavahetus Ungern-Sternbergiga. ÜR 73-a.
  - Tellitud raamatute alfabeetiline nimistu. 1802—1806. 74-a.
  - Lenzi raamatukogu ja selje ostmine. ÜR 76.
  - Ostetud raamatukogude kataloogid. 1802—1817. ÜR 77.
  - Loewenwolde jt. raamatukogude kataloogid. ÜR 78.
  - Lestocq'i raamatukogu kataloog. ÜR 79.
  - Konstantin Pavlovitši poolt annetatud raamatukogu kataloog. ÜR 80.
  - Marmorpalae raamatukogu kataloogi köide. ÜR 155.
  - Laenutatud raamatute nimestik. 1802—1806. ÜR 203.
  1836. a. laenutatud raamatute nimestik. ÜR 215.
  - Lenzi raamatukogu kataloog. ÜR 345.
  - Ungern-Sternbergi kirjavahetus raamatukogu asjus. ÜR 559.
  - Kummeri faktuurid. ÜR 598.
  - Professorite raamatutellimise nimestikud. 1802. ÜR 618.
  - Morgensterni kirjavahetus Peterseniga ÜR 689.
  - b) Morgensterni käsikirjade kogu. (Morgensterniana = Mrg.)
  - Teadlaste kirjad Morgensternile. 1802—1808, k. 4. Mrg. CCCXLII, 1802—1808.
  - Võimukandjate kirjad Morgensternile. 1808—1836. Mrg. CCCXLII, 1808—1836.
  - Morgensterni märkmed. Mrg. DXXXVI.
  - Morgensterni kirjad (koopiais). Mrg. DCXIII.
  - Morgensterni dokumendid. 1788—1802. Mrg. DCXXII.
  - c) Krause kirjakogu.
  - Wilhelms Erinnerungen. XI. Msc. 349.

KIRJANDUS

(koos viitamisel kasutatud lühenditega)

- Album livländischer Ansichten gezeichnet und herausgegeben von W. S. Stavenhagen, Mitau 1866 = Stavenhagen, Livländische Ansichten.
- Anzeige der Vorlesungen, welche auf der Akademie zu Dorpat vom 1. May bis zum 1. Julius des Jahres 1802 gehalten werden, Dorpat (1802) = Anzeige der Vorlesungen.
- Aus dem Leben des Landrats Friedrich Baron Ungern-Sternberg. — Baltische Monatsschrift, Bd. 24, 1875, lk. 103—121 = Ungern-Sternberg. — Baltische Monatsschrift, 24.
- Beise, Th. Die Universität Dorpat während der ersten fünfzig Jahre ihres Bestehens und Wirkens, Dorpat 1853 = Beise, Die Universität Dorpat.
- Beise, Th. Zur Erinnerung an Dr. Alexander Magnus Fromhold von Reutz, ehemals Professor des Russischen Rechts zu Dorpat. — Das Inland, 1863, nr. 13, vg. 193—196; nr. 14, vg. 211—214; nr. 23, vg. 358—366; nr. 24, vg. 379—382; nr. 25, vg. 388—394.
- Bienemann, Fr. Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Alexander I. Reval 1902 = Bienemann, Parrot und Alexander I.
- Bock, W. v. Livländische Beiträge, Bd. I, Berlin 1867 = Bock, Livländische Beiträge I, Beilage B.
- Bunge, F. G. Ueber die Universitätsbibliothek zu Dorpat. — Serapeum, Jg. II, 1841, lk. 254—255.
- Burdach, K. F. Rückblick auf mein Leben, Leipzig 1848 = Burdach.
- Dannenbergh, K. Zur Geschichte und Statistik des Gymnasiums zu Mitau, Mitau 1875 = Dannenbergh, Geschichte des Gymnasiums zu Mitau.
- Diesch, C. Bibliographie der germanistischen Zeitschriften, Leipzig 1927 = Diesch.
- Dorpater Jahrbücher für Litteratur, Statistik und Kunst, besonders Russlands, Bd. I—V, 1833—1836.
- Goebel, F. Briefe aus alter Zeit, Jurjev (Dorpat) 1902 = Goebel, Briefe.
- Hagemeister, H. Erste Fortsetzung von Materialien zur Gütergeschichte Livlands, Riga 1843.
- Jäsche, G. B. Geschichte und Beschreibung der Feyerlichkeiten bey Gelegenheit der am 21. und 22. Aprill 1802 geschehenen Eröffnung der neu angelegten Universität zu Dorpat, Dorpat 1803 = Jäsche, Geschichte und Beschreibung.
- Intelligenzblatt der Jenaischen Allgemeinen Literatur-Zeitung, 1804.
- Liblik, M. Tartu Ülikooli raamatukogu kataloogid. — Raamatukogu, 1931, nr. 1, lk. 25—30; 1932, nr. 2, lk. 55—60.
- Meyer, F. H. Die Leipziger Büchermesse von 1780 bis 1837. — Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels, XIV, Leipzig 1891, lk. 288—316 = Meyer, Leipziger Büchermesse. — Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels, XIV.
- Morus, Th. Utopia. Herausgegeben von V. Michels u. Th. Ziegler. Berlin 1895.
- Petersen, K. Poetischer Nachlass, Cöln i. a.
- Petri, J. Chr. Ueber den neuesten Zustand der Gelehrsamkeit, Litteratur, Künste und Wissenschaften in Lief- und Ehistland. — Allgemeiner litterarischer Anzeiger, 1801, nr. 113, vg. 1065—72; nr. 114, vg. 1081—88; nr. 115, vg. 1089—95 = Petri. — Allgemeiner litterarischer Anzeiger.

- Reglement für die Benutzung der Universitäts-Bibliothek, Dorpat, 14. April 1838 = Reglement der Universitätsbibliothek, 1838.
- [R h o d e, J. G.] Reisen durch einen Theil Russlands in den Jahren 1797. und 1798. vom Mahler Anton, Bd. I, Altona 1798 = R h o d e, Reisen.
- Rigasche Stadtblätter für das Jahr 1875, Jg. 66, hrsg. v. N. Asmus, Riga 1876 = Rigasche Stadtblätter, 1875.
- Russland unter Alexander dem Ersten, hrsg. v. H. Storch, 1804, 1814, 1818 = S t o r c h, Russland.
- Schlippenbach, U. Erinnerungen von einer Reise nach St.-Petersburg im Jahre 1814, Th. II, Hamburg 1818.
- Schütz, Chr. G., Hufeland, G. ja Ersch, J. S. Allgemeines Repertorium der Literatur für die Jahre 1791—1800, Weimar 1799—1807.
- Sulzer, Joh. G. Entwurf der Einrichtung des, von seiner hochfürstlichen Durchlaucht, dem Herzoge von Curland, in Mitau neugestifteten Gymnasii Academici, Mitau 1773 = Sulzer, Einrichtung des in Mitau neugestifteten Gymnasii Academici.
- Süss, W. Karl Morgenstern II. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensiss (Dorpatensis). B. Humaniora. XIX. Tartu 1938 = Süss, Morgenstern.
- Varep, E. Mõningatest Venemaa kaartidest J. B. Homanni atlases 1725. aastast. — Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1958, Tallinn 1959, lk. 312—321.
- Verzeichniss der Vorlesungen auf der Universität zu Dorpat, 1802—1839 = Verzeichniss der Vorlesungen.
- Vigel, E. Tartu ülikooli raamatukogu asutamine 1800—1802. — Raamatukogu, 1939, nr. 3/4, lk. 107—116; 1940, nr. 1/2, lk. 50—53.
- Акт постановления для Дерптского университета, 12 дек. 1802 г.
- Библиотека Д. В. Ульянинского. Библиографическое описание, т. III, М. 1915. = Библиотека Ульянинского, т. III.
- Вареп Э., О картах, составленных русскими, в атласе И. Б. Гомана 1725 г. — Известия Всесоюзного географического общества, т. 91, 1959, lk. 290—298.
- Веселовский К., Отношения Павла I к Академии наук. — Русская старина, 1898, т. 94, lk. 5—18, 226—246. = Веселовский. — Русская старина, т. 94.
- Высочайше утвержденный план протестантского университета в Дерпте. — Полное собрание законов, т. XXV, Спб. 1830, № 18953, lk. 629—638 = План Дерптского университета. — Полное собрание законов, XXV.
- Государственный Румянцовский музей. Путеводитель I. Библиотека. М. 1923 = Румянцовский музей. Путеводитель I.
- Дерпт и его университеты. — Живописная русская библиотека, 1856, № 39, lk. 305—312.
- Записки о России ген. Манштейна, ч. 2. — Русская старина, 1875, т. XIV, приложение. = Записки Манштейна. — Русская старина, т. XIV, приложение.
- Зейдлиц К., Жизнь и поэзия В. А. Жуковского, Спб. 1883 = Зейдлиц, Жуковский.
- Извлечение из отчета Министерства народного просвещения за 1831 г., Спб. 1833.
- Извлечение из отчета Министерства народного просвещения за 1832 г., Спб. 1833.
- Котельникова Е. П., Биографические сведения о покойном профессоре П. И. Котельникове. — Собрание протоколов заседаний Секции физико-математических наук Общества естествоиспытателей при Казанском университете, т. V, Казань, 1887, lk. 225—249 = Биографические сведения о Котельникове.
- Лотман Ю. М., А. С. Кайсаров и литературно-общественная борьба его времени. — Ученые записки ТГУ, вып. 63, Тарту 1958 = Лотман, Кайсаров.

- Мартенс К., Из записок старого офицера. — Русская старина, 1902, т. 109, лк. 87—114, 412—426.
- Мор Т., Утопия, М. 1953 = Мор, Утопия.
- Мухин С. А., Судьба одной библиотеки, Л. 1929 = Мухин, Судьба одной библиотеки.
- О переменах в плане Дерптского университета и об устройстве цензуры и факультетов при оном университете. — Полное собрание законов, т. XXVII, Спб. 1830, № 20104. = Перемены в плане Дерптского университета. — Полное собрание законов, т. XXVII.
- О пожертвовании профессора Гизе. — Журнал департамента народного просвещения, ч. III, 1821, лк. 259 = Журнал департамента народного просвещения, 1821.
- Обзор деятельности Дерптского университета, на память о 1802—1865 годах, Дерпт 1866.
- Общий отчет, представленный его императорскому величеству по Министерству народного просвещения, 1834, 1835, 1836, 1837, Спб. 1835—1838.
- Петухов Е. В., Жуковский в Дерпте, Спб. 1897.
- Петухов Е. В., Юрьевский, бывш. Дерптский, университет за сто лет его существования, т. I, Юрьев 1902 = Петухов, Юрьевский университет, I.
- Письма Н. М. Языкова к родным. — Языковский архив, вып. 1, Спб. 1913 = Письма Н. М. Языкова.
- Правила для учащихся в Дерптском университете, Дерпт 1838.
- Репинский Г. К., Цензура в России при императоре Павле 1797—1799. — Русская старина, 1875, т. XIV, лк. 454—469 = Репинский. — Русская старина, XIV.
- Романовский И., Книга и жизнь. Очерки о Государственной библиотеке СССР имени Ленина, М. 1950.
- Сборник постановлений по Министерству народного просвещения, т. I—II (1802—1839), Спб. 1875.
- Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 г., Спб. 1862.
- Северная пчела, 1853, 30 апрель, № 94.
- Сухомлинов М., А. С. Кайсаров и его литературные друзья, Спб. 1897.
- Тихменев А., Предисловие к Запискам о Московском быте С. Герберштейна. — Сборник, изданный студентами Петербургского университета, вып. 1, Спб. 1857, приложение, лк. 3—34 = Тихменев. — Сборник студентов Петербургского университета, вып. 1.
- Толстой Ф. П., Записки и отчет. — Русская старина, 1873, т. VII, лк. 24—51, 123—145, 517—532 = Толстой. — Русская старина, т. VII.
- Устав Дерптского университета, 1803.
- Устав Дерптского университета, 4 июня 1820 г. — Сборник постановлений по Министерству народного просвещения, т. I, Спб. 1875 = Устав Дерптского университета, 1820.
- Устав о цензуре. — Полное собрание законов Российской империи, собрание второе, т. I, Спб. 1830, лк. 550—571.
- Хмыров М. Д., Граф Лесток. — Отечественные записки, 1866, т. 165, лк. 39—52, 235—258, 752—767; т. 166, лк. 240—266, 683—721 = Хмыров. — Отечественные записки, 1866, т. 165, 166.
- Шкляревский П., Стихотворения, Спб. 1832.
- Эльсгольц Ф. К., Частные библиотеки. — Российская библиография Гартге, 1880 = Эльсгольц. — Библиография Гартге, 1880.

ОСНОВАНИЕ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА И ЕЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЗА 1802—1839 ГГ.

Резюме

Настоящая работа Э. Вигеля, бывшего в течение многих лет библиографом библиотеки, публикуется посмертно. Поскольку автору вследствие внезапной смерти не удалось окончательно обработать текст своего исследования и всесторонне взвесить свои положения, то ответственный редактор дополнил работу комментирующим введением и подстрочными замечаниями. Как принято при посмертных публикациях, к исследованию приложена краткая биография автора.

Работа состоит из двух частей. В первой части в тесной связи с историей основания университета в 1799—1802 гг. и историей культурного развития Прибалтики показано, что основание библиотеки началось уже в 1800 году, когда графиня Лесток подарила для этой цели свою библиотеку (стр. 15; здесь и в дальнейшем указываются те страницы книги, где приведены соответствующие данные). Путем покупки была приобретена библиотека Левенвольде (стр. 19), позднее были куплены целиком или частично библиотеки Ленца (стр. 16—18), Унгерн-Штернберга (стр. 26), Лерберга, Кирхнера, Герсдорфа. Наибольшую ценность из полученных в подарок библиотек имеет преподнесенное великим князем Константином Павловичем собрание книг (стр. 29), состоявшее из томов библиотеки его брата Александра I. Уже в 1802 г. началось пополнение фондов библиотеки, главным образом литературой, выписанной через лейпцигского книготорговца Куммера (стр. 35—37); среди приобретенных книг был редкий экземпляр первого издания «Записок о Московских делах» С. Герберштейна (стр. 35—36). Библиотека начала свою деятельность уже 11 июня 1802 г., раньше всех других учреждений университета. В конце первой части автор останавливается на биографии и деятельности вице-куратора Унгерн-Штернберга в бытность его в университете.

В первой главе второй части анализируются принципы комплектования библиотеки литературой и их применение в 1803—1839 гг. Наряду с выпиской новой литературы, что становится основным источником пополнения, приобретаются также библиотеки или их части путем покупок или приношения в дар. Из покупок характеризуются произведения, приобретенные из библиотеки немецкого прогрессивного ученого Гердера (стр. 57) и собрание карт и географической литературы Омптеды. Из даров автор характеризует библиотеку Шульца (стр. 58); библиотеку известного химика, профессора университета Гизе (стр. 66—68); собрание юридических диссертаций берлинского юриста Баум-

гартена, чем была заложена основа огромному фонду диссертаций в библиотеке; библиотеку профессора математики Бартельса, через которую были приобретены и первые издания произведений Лобачевского (большей частью с посвящениями Бартельсу, (стр. 68—70)); подаренное Эссеном собрание писем ученых и деятелей культуры XVI—XVIII вв., среди которых имеется и письмо Гомана от 1723 г., имеющее важное место в истории развития русской картографии XVIII в. В качестве наиболее ценного подарка представлена преподнесенная Александровым часть библиотеки Мраморного дворца (стр. 60—64). Вместе с этим собранием библиотека получила и соответствующий том каталога библиотеки Мраморного дворца, который считался утерянным. В названном собрании имеются отдельные тома, с личными пометками их владельцев, из пропавших библиотек соратников Петра I — А. А. Матвеева, П. Гордона и Г. Ф. Долгорукова. Из ценных редкостей через него приобретен экземпляр книги Т. Мора «Утопия» Базельского мартовского издания 1518 г. Поскольку в библиотеке имеется и экземпляр очень редкого первого издания (1516 г.) «Утопии» Т. Мора, полученного в 1852 г. с собранием книг Моргенштерна, то научной библиотеке нашего университета принадлежит одно из первых мест среди крупных библиотек Советского Союза в приобретении редчайших изданий этого знаменитого труда Т. Мора.

Многие ученые, писатели и деятели культуры первой половины XIX в. дарили библиотеке свои произведения (часто с личными посвящениями), обогащая этим ее книжные фонды (стр. 70—72). В дар преподносилась и иная литература, среди которой можно отметить полученный в качестве трофея Отечественной войны 1812 г. один том из полевой библиотеки Наполеона I.

Составлены таблицы, показывающие рост фондов библиотеки по годам (стр. 73), по отраслям науки (стр. 73—74) и по языкам (стр. 74—75).

Во второй главе дается анализ состава фондов библиотеки. Читатель знакомится с инкунабулами (стр. 78), произведениями греческих и римских классиков (стр. 78—79), литературой по математике (стр. 80), астрономии (стр. 80), естественным наукам (стр. 81), медицине (стр. 81), истории (стр. 81), философии (стр. 81), академическими публикациями (стр. 81—83). Особенно подробно характеризует автор литературу на русском языке (стр. 83—86).

В третьей главе рассматривается строительство здания библиотеки в развалинах Домского собора, работа по составлению систематического каталога, деятельность библиотеки по выдаче книг. В связи с этим впервые приводится автором неизвестный до него материал о работе полевой типографии Кайсарова в период Отечественной войны 1812 г. Из работников библиотеки более

подробно характеризуется деятельность директора Моргенштерна и секретаря Петерсена.

В конце главы, являющейся одновременно и заключением ко всей работе, автор, приводя множество восславляющих примеров, показывает, что в рассматриваемый период наша библиотека относилась к числу крупнейших библиотек царской России и сыграла большую роль в истории русской культуры.